Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

‘Hersteld verleden van dorpen en steden’

Stads- en dorpsgezichten tijdens de stadsvernieuwing (1961-1985)

Anita Blom & Peter Timmer

‘Hersteld verleden van dorpen en steden’

Stads- en dorpsgezichten tijdens de stadsvernieuwing (1961-1985)

Anita Blom & Peter Timmer

Colofon
‘Hersteld verleden van dorpen en steden’. Stads- en dorpsgezichten tijdens de stadsvernieuwing (1961-1985)

Auteurs: Anita Blom & Peter Timmer
Opdrachtgever: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Afbeeldingen: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, tenzij anders vermeld.

© Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2019

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Postbus 1600
3800 BP Amersfoort
www.cultureelerfgoed.nl

Inhoud

1	Inleiding	5
2	Stadsvernieuwing als Deltaplan voor historische steden	11
3	Van monumentenzorg naar rehabilitatie: Monumentenjaar 1975 en wegwijzer *Hersteld verleden*	21
4	Werkwijze *Hersteld verleden*	29
5	Resultaten *Hersteld verleden*	43
6	Conclusies en aanbevelingen	53
Literatuur		56
Bijlage		59

CONSTRUCTIEWERKPLAATS

1 Inleiding

Aanleiding

De afgelopen jaren is met succes ingezet op het erfgoed uit de wederopbouwperiode (1940-1965). De logische volgende stap is de periode na 1965, oftewel het erfgoed van Post 65. Naast het feit dat het erfgoed uit deze periode 'aan de beurt is', kunnen we constateren dat de belangstelling groeiende is. Vragen uit de samenleving over de toekomst van het erfgoed uit deze periode nemen toe.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) is bezig met het opbouwen van kennis over de periode Post 65, de Verkenning Post 65. Stadsvernieuwing is een van de thema's die nauw verbonden is met deze tijd en staat in dit essay centraal. Verder betekent kennis ontwikkelen over deze periode ook kennis vergaren over de geschiedenis van 'monumentenzorg' zelf. Na de invoering van de Monumentenwet in 1961 werd monumentenzorg meer en meer een factor van belang. Met de Monumentenwet kwam er ook meer structureel geld beschikbaar voor restauratie en reconstructie van beschermde rijksmonumenten en nam de aandacht toe voor het historisch-ruimtelijk karakter van waardevolle stads- en dorpsgebieden. De wet bood ook de mogelijkheid voor de aanwijzing van beschermde stads- en dorpsgezichten. Dit laatste kreeg nadrukkelijk een plek als onderdeel van de stadsvernieuwing en redde menig historische buurt, stad of dorp van sloop of onherstelbaar verval. Dit essay gaat over de rehabilitatie van beschermde stads- en dorpsgezichten als onderdeel van de stadsvernieuwing in de periode 1961-1985.

De stadsvernieuwing in een selectie van krachtige affiches uit die bewogen periode (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis).

Probleem- en doelstelling

Stadsvernieuwing is een ingeburgerd begrip in Nederland en in veel steden is een collectief besef aanwezig dat de stad de stad niet was geweest zonder de verbeteringen van de stadsvernieuwing. De naoorlogse verkrotting, grootschalige sloop-nieuwbouw, cityvorming, bewonersinspraak en krakersbeweging, en de uitdrukkingen 'in geouwehoer kun je niet wonen' en 'bouwen voor de buurt' spreken voor velen tot de verbeelding. De samenleving die in verzet komt tegen de afbraak van de oude wijken en die de overheid tot de orde roept. Het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (VRO) en de grote steden stribbelden aanvankelijk tegen maar gingen vervolgens voortvarend te werk en schakelden over 'van krotopruiming naar stadsvernieuwing'[1]. Jan Schaefer, staatssecretaris van stadsvernieuwing (VRO) van 1973 tot 1977, speelde hierin een prominente rol. Hij was het die de term 'Deltaplan voor de steden' bedacht voor de stadsvernieuwing.[2] Het is met name dit bijzondere verhaal dat terug komt in canons, overzichtswerken, artikelen en publicaties over de stadsvernieuwing.

Uit het onderzoek tot nu toe blijkt dat het niet eenvoudig is om vat te krijgen op de beleidsmatige en wettelijke context van de vele regelingen die betrekking hadden op de stadsvernieuwing in historisch waardevolle gebieden. In de tweede helft van de twintigste eeuw wijzigden de sociaalmaatschappelijke en politieke context en daarmee ook de beleidsdoelstellingen, de aanpak en uitvoering, de actoren en financiële regelingen. Met de wijzingen veranderde ook het vocabulaire van de interventie: van sanering, stadsreconstructie, rehabilitatie tot stadsvernieuwing.[3] Uit de bestaande literatuur en bronnen wordt niet helemaal duidelijk wat precies de rol van de monumentenzorg was tijdens deze bewogen periode. Wel op hoofdlijnen, zoals bijvoorbeeld in *Ruimtelijke ordening van grachtengordel tot Vinex-wijk* (2008), waarin Van der Cammen en De Klerk de 'restauratie' van het Stokstraatkwartier te Maastricht (uitvoering 1954-1973) als eerste alternatief voor de gangbare sloop-nieuwbouwaanpak noemen. In de *Canon van de ruimtelijke ordening* (Ministerie van Infrastructuur en Milieu, 2013) is het Stokstraatkwartier opgenomen als voorloper van de rehabilitatie van binnensteden en staat vermeld dat de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) daarvan de aanjager was.[4]

Herman de Liarge Böhl legt in de *Steden in de steigers. Stadsvernieuwing in Nederland 1970-1990* de relatie tussen het beleid van de ministeries van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM) en VRO ten behoeve rehabilitatie van binnensteden. Ook in de beschrijving van Dordrecht in zijn boek komt de bijdrage van de RDMZ nadrukkelijk aan de orde. In veel publicaties ligt de focus bij het domein van de volkshuisvesting en ruimtelijke ordening. Een overzicht van de inzet en inzicht in de aanpak vanuit het erfgoeddomein (CRM, RDMZ) in de stadsvernieuwingsperiode zijn echter nooit beschreven. Dit vraagt om meer aandacht. Ook de erfgoedzorgsector stond in deze periode voor een ongekende instandhoudingsopgave en werd gedwongen hier een antwoord op te formuleren. Sectoraal handelen door enkel het restaureren van rijksmonumenten bood geen oplossing en daarom was een ontwikkelingsgerichte samenwerking met de ruimtelijk ordening en volkshuisvesting noodzakelijk. Vanuit het perspectief van de Verkenning Post 65 is het interessant om te weten welke aanpak destijds is gehanteerd, welke sporen dit heeft achtergelaten in het Nederlandse cultuurlandschap en wat we hiervan kunnen leren kijkend naar de opgaven van nu.

Dit essay is een vervolg op *Stadsvernieuwing in Stroomversnelling. Inventarisatie stadsvernieuwingsplannen Interim Saldo Regeling 1977-1985*, van Evelien van Es en Lara Voerman (Amersfoort 2018), een onderzoek in opdracht van de RCE voor de Verkenning Post 65.[5] Deze studie heeft verkend wat de regeling (ISR) ruimtelijk en methodisch heeft opgeleverd voor de stadsvernieuwing en beschrijft de bijna 100 stadsdossiers van de 14 gemeenten die deelnamen aan de regeling. Uit het onderzoek werd een betekenisvolle relatie geconstateerd tussen de ISR en het instrument van de beschermde stadsgezichten. In dit essay wordt nader ingegaan op die relatie tussen beschermde gezichten en de stadsvernieuwing, tot aan de invoering van de decentrale regeling op basis van de Wet op de Stads- en Dorpsvernieuwing.

---

1 Van krotopruiming naar stadsvernieuwing. *https://historiek.net/van-krotopruiming-naar-stadsvernieuwing/19562/*

2 De term werd gebruikt in een serie artikelen in het Handelsblad van 7-14 juni 1971: 'Amsterdam is een deltaplan waard'.

3 Sanering = verbetering van stadsgebied, gericht op volkshuisvesting; Reconstructie = verbetering van de stedenbouwkundige structuur; Rehabilitatie = opknappen van en het treffen van voorzieningen aan woningen en andere gebouwen en het verbeteren van de woonomgeving; Herindeling = verbetering van stadsgebied ten behoeve van reconstructie en sanering; *Renovatie* = herstellen en/of gedeeltelijk vernieuwen van een bestaand pand volgens de actuele maatstaven en normen.

4 Ook de Dapperbuurt staat in de Canon vermeld, als buurt, waarin de diverse stadia van de stadsvernieuwing herkenbaar zijn: van reconstructie en sloop-nieuwbouw tot rehabilitatie en renovatie met inspraak van de bewoners.

5 *https://cultureelerfgoed.nl/publicaties/stadsvernieuwing-in-stroomversnelling*

Restauratie, renovatie, woningbouw, winkels, kleinschalige stedenbouwkundige inpassing, integratie van archeologische resten: het Stokstraatkwartier in Maastricht als pionier van de stadsvernieuwing.

Onderzoeksvragen
- Op welke wijze kreeg de rehabilitatie en stadsvernieuwing van stads- en dorpsgezichten gestalte?
- Wat was de rol van het Rijk, i.c. de RDMZ?
- In welke omvang heeft de aanpak destijds bijgedragen aan instandhouding van historische steden en dorpen?
- Wat was het resultaat van de aanpak en de betekenis voor behoud van het Nederlandse steden en dorpenlandschap?
- Zijn bepaalde gebieden representatief of kenmerkend als het gaat om de opeenvolgende periodes en werkwijzen?
- Wat zijn de huidige opgaven in de steden en dorpen en biedt de aanpak in het verleden inspiratie voor nu? Wat kunnen we hiervan leren.

Afbakening en bronnen
Voor dit essay is gekozen voor een begrenzing in de tijd omdat twee momenten van wezenlijke invloed zijn geweest, namelijk het jaar van de invoering van de Monumentenwet in 1961 en die van de Wet op de Stads- en Dorpsvernieuwing (WSDV) in 1985. 1961 markeert de wettelijke grondslag beschermde stads- en dorpsgezichten aan te wijzen en daarmee de mogelijkheid te bieden om vanuit de erfgoedzorg het ruimtelijk domein te beïnvloeden. En 1985 vindt de omslag plaats van een financiële en beleidsmatige regeling naar de WSDV met een decentraal stadsvernieuwingsfonds.

Het essay richt zich in hoofdzaak op de stadsvernieuwing en rehabilitatie in de steden, de historische binnensteden en oude stadswijken, omdat daar de opgave omvangrijker en complexer was en het verzet en betrokkenheid van bewoners het grootst. De vernieuwing en rehabilitatie komen in de dorpen ook maar moeizaam op gang. Ook het aanwijzen van rijksmonumenten en beschermde dorpsgezichten kan bij veel kleinere gemeenten niet op steun van het gemeentebestuur rekenen. Voor kerken, gemeentehuizen en historische buitenplaatsen kon men een plaatsing op de monumentenlijst vaak nog wel billijken, voor de monumentenstatus van boerderijen en woonhuizen was veel minder begrip. De verwachting bestond ook dat eigenaren niet zullen gaan restaureren met als gevolg dat een verdere verwaarlozing het uiterlijk van het dorp niet ten goede zal komen. In verscheidene gemeenten is men eerder voor het onbewoonbaar laten verklaren en vervolgens afbreken van oude huizen, want ‘jongeren willen niet meer in oude huizen wonen’. Ook bestaat bij verschillende gemeenten de vrees dat monumenten de economische ontwikkeling van het dorp in de weg staan. ‘Verder mogen wij de ontwikkeling van de industrialisatie en de ontwikkeling van het gemotoriseerde wegverkeer niet belemmeren door verouderde woonsituaties’, aldus de gemeenteraad van de toenmalige gemeente Idaarderadeel.[6] Waar nodig zal de maatschappelijke context die speelde bij stadsvernieuwing in de dorpen, die regionaal vaak sterk verschillen, geschetst worden in dit essay.

In de RCE publicatie *Bekende gezichten gemengde gevoelens, Beschermde stads- en dorpsgezichten in historisch perspectief* (2014) wordt uitvoerig stil gestaan bij de geschiedenis van het instrument beschermd gezicht. In dit essay zal dit daarom enkel beknopt aan de orde komen.

Voor dit essay zijn uiteenlopende bronnen geraadpleegd. Beleidsdocumenten (nota’s, visies), brochures, krantenberichten en jaarverslagen uit de bewuste periode zijn belangrijke kennisbronnen. Dit geldt ook voor gesprekken met personen die een actieve rol hadden in de stadsvernieuwing, zoals Piet Mollema (destijds Rijksplanologische Dienst) en Peter van Dun (destijds RDMZ). De jaarboeken van de RDMZ (1975-1985) zijn geraadpleegd omdat zij per verslagjaar meerjarenplannen voor rehabilitatie van beschermde gezichten vermelden. Het rapport van een beleidsevaluatie (SOAB, 1989) geeft een overzicht van de stand van zaken van deze rehabilitatieactiviteiten in de periode 1970-1985. Het verschaft tevens een helder beeld van de vele regelingen die werden opgesteld, alsmede de chronologie en de toepassing daarvan. Artikelen uit de jaren negentig met beschouwing van medewerkers van de RDMZ die terugkijken op de stadsvernieuwingsperiode geven enig inzicht in de aanpak bij beschermde stads- en dorpsgezichten.

Opzet essay
Dit essay begint met het schetsen van de context vanuit maatschappelijk en beleidsmatig oogpunt. Het gaat dan om sociaalmaatschappelijke en economische veranderingen en het beleid van de stadsvernieuwing (regelingen). Voorlopers zoals Maastricht komen aan bod evenals andere voorbeelden. Het monumentenjaar 1975 zorgde voor een kanteling in de aanpak en vanaf dat moment was er sprake van een coördineerde aanpak tussen VRO en CRM bij de rehabilitatie van stads- en dorpsgezichten. Dit wordt in een apart hoofdstuk toegelicht en de daarop volgende hoofdstukken betreffen de werkwijze en het resultaat van deze aanpak. Op basis van deze analyses kunnen conclusies getrokken worden ten aanzien van de betekenis is van de stadsvernieuwing voor het historisch-ruimtelijk erfgoed van Nederland. Tot slot wordt stil gestaan bij

[6] Steensma, p. 12.

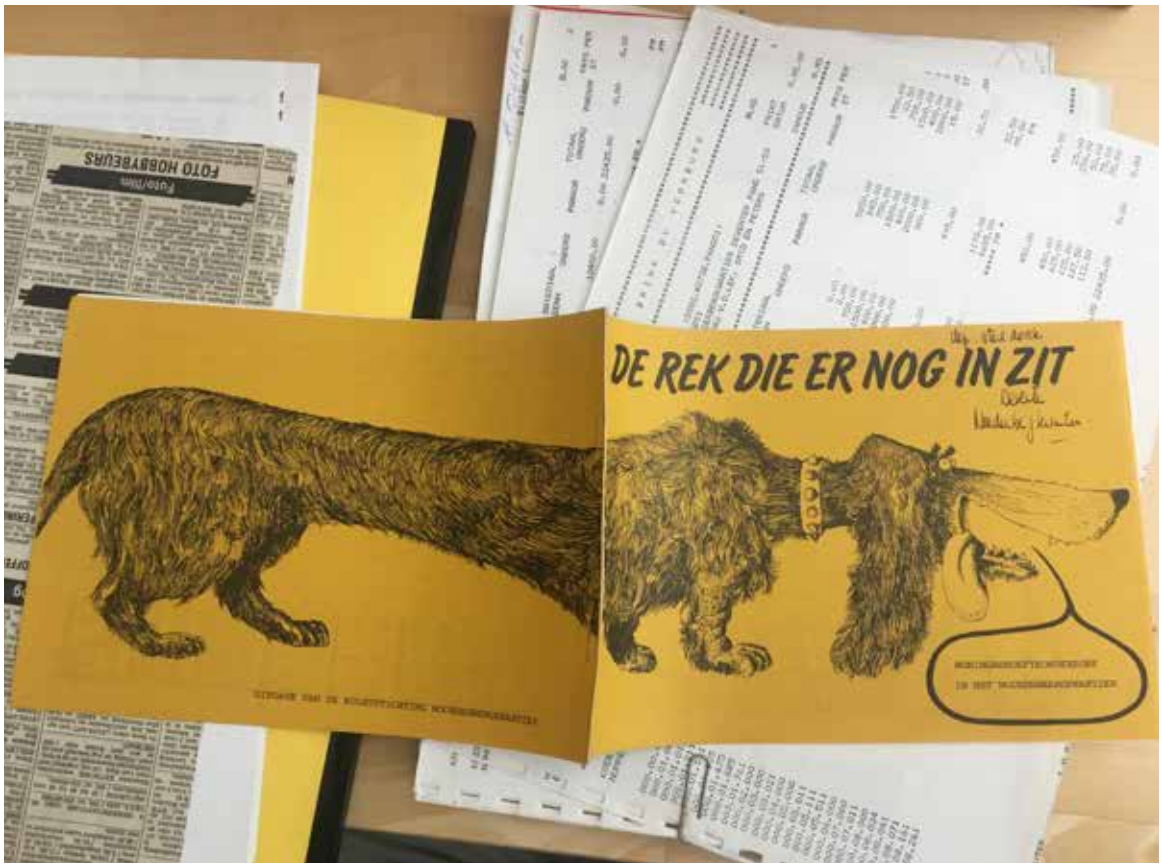

In de archieven ligt nog veel verborgen bronnenmateriaal, zoals hier een woningbehoefteonderzoek uit de niet-gedigitaliseerde archiefmappen van de RCE (Buurstichting Noorderbergkwartier Deventer).

de lessen van toen en de opgaven van nu, en volgen aanbevelingen over hoe om te gaan met de stadsvernieuwing qua kennisontwikkeling en het creëren van bewustwording en draagvlak, alsmede de actuele omgang van waardevolle gebieden (via bijvoorbeeld samenwerking met relevante partijen of via het erfgoed- of omgevingsbeleid).

LOUWERSE
VOLEN
Melisherke
OLIE
TEL 01186-482
TA-82-34
27-78-DD
NL

2 Stadsvernieuwing als Deltaplan voor historische steden

Dit hoofdstuk schetst de vooroorlogse en vroeg-naoorlogse geschiedenis, de reacties op de verkrotting van de binnensteden en de negentiende-eeuwse wijken en de opkomst van de protesten tegen de kaalslag. Daarnaast beschrijft het de relatief snelle omwenteling van sloop-nieuwbouw naar renovatie en restauratie, waarbij het behoud van monumentale gebouwen en historische structuren als belangrijk argument is gebruikt.

Voorgeschiedenis: krotopruiming en binnenstedelijke vernieuwing

De Woningwet uit 1901 is op nationaal niveau het eerste wettelijke beleidsinstrument voor de verbetering van de woonomstandigheden. Voor de Eerste Wereldoorlog worden zo'n 15.000 woningen onbewoonbaar verklaard, maar dat betekende nog geen concrete vernieuwing.[7] Het Rijk noch de gemeenten hebben hiervoor beleid of stellen daarvoor geld beschikbaar. Ook tussen de twee wereldoorlogen is er nog nauwelijks actief rijksbeleid op dit gebied en slechts een vijtiental gemeenten pakken de krotopruiming enigszins planmatig aan.[8] Na de Tweede Wereldoorlog is er sprake van een grote woningnood en de aandacht richt zich daarbij op het herstel van de gebombardeerde binnensteden en vooral de realisatie van nieuwe stadsuitbreidingen.

Voormalig minister In 't Veld waarschuwt in 1953 voor de snelle toename van het aantal krotten door veroudering en een gebrek aan onderhoud.[9] Toch krijgt zijn pleidooi weinig aandacht bij Rijk en gemeenten. Nederland telt dan 60.000 krotten, dat zijn er evenveel als in de periode 1920-1940.[10] Naast de verwachte toename van het aantal krotten wijst Van 't Veld op de te verwachte stijging van de werkeloosheid na het inhalen van de woningnood.[11] Hij adviseert een meerjarenplanning voor de krotopruiming: jaarlijks 20.000 krotten slopen én deels vervangende woningbouw ter plaatse. Jaarlijks is daarvoor 150-200 miljoen gulden nodig. Wanneer dit kan worden in gezet als vervangende werkgelegenheid voor bouwvakkers en dat wordt verrekend met de verwachte toekomstige werkeloosheidsuitkering á 125 miljoen, dan zou dat zeker betaalbaar zijn.

Maastricht, Stokstraatkwartier

In 1954 besluit de minister van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid tot een eerste toekenning financiële steun voor een planmatige en buurtgerichte aanpak van een krottenwijk: 50% van de kosten van het saneringsplan Stokstraat en omgeving in Maastricht worden door het Rijk vergoed. In 1947 had de stad het grootste woningtekort van NL: 33%! Ondanks de enorme verkrotting en verpaupering van de binnenstad was nauwelijks interesse bij het gemeentebestuur voor verbetering van woonsituatie in binnenstad. Tussen 1954 en 1973 werd de Stokstaartkwartier gesaneerd en gerenoveerd. Van de woningen was 70% onbewoonbaar verklaard. De bewoners vertrokken en keerden niet terug vanwege de veel hogere huren. Achter één voordeur leefden soms wel 10 tot 15 gezinnen. Het aantal inwoners van de binnenstad daalde tussen 1947 en 1975 van 35.527 naar 12.858.[12] De monumentale panden aan de Stokstraat werden met hulp van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zorgvuldig gerestaureerd. Daarbij werden de binnenterreinen ontdaan van krotten en armoedige, onbewoonbare aanbouwen. Soms bleef alleen de gevel staan en af en toe werd zelfs die verplaatst. De straat kreeg als chique winkelstraat een enorme uitstraling naar de omgeving en de aanpak kreeg navolging in de rest van de buurt.

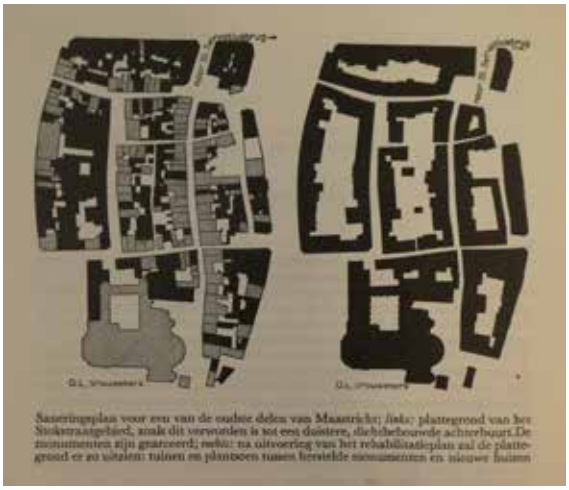

'Een inspirerend voorbeeld uit Maastricht' Uit: *Alarm in Amsterdam of het lot der oude binnensteden* (Geurt Brinkgreve, Amsterdam 1955).

7 *Gedenkboek 50 jaar Woningwet*, Alphen a/d Rijn 1952, p. 117.
8 F.L. Bussink, *Plannen voor stadsvernieuwing. Een studie over de verhouding tussen planning en recht*, Alphen a/d Rijn 1980, p. 27.
9 Mr. J. in 't Veld, *Krotopruiming en vernieuwing van bebouwde kernen*, VNG NIVS, 's-Gravenhage 1953, p. 9. Het gaat hierbij ook om (veel) te kleine woningen, al is bij de woningtelling van 1947 een verbetering te zien: 1-kamerwoningen in 1899: 28%, 1947: 2%; 2 kamerwoningen in 1899: 31%, 1947: 8%. De krotten huisvestten een hoog percentage niet-maatschappelijke gezinnen.
10 Zie noot 3, p.16.
11 Zie noot 3, p. 25 e.v.
12 Liagre Böhl, H. de, *Steden in de steigers. Stadsvernieuwing in Nederland 1970-1990*, Amsterdam 2012.

Ook de Commissie Bommer[13] komt in 1957 met vergelijkbare oplossingen.[14] Advies: laat het aantal krotopruimingen jaarlijks stijgen van 7000 in 1956 tot 15.000 in 1968, dan zijn er in 1970 164.000 krotten opgeruimd. Krotopruiming en nieuwbouw van 75.000 woningen per jaar voorkomt de verwachte werkeloosheid in de bouw. Doordat met deze aanpak de werkloosheid wordt bestreden, bepleit Bommer dat de kosten voor de krotopruiming door het Rijk worden betaald. In beide adviezen is geen aandacht geschonken aan de bewoners van de krotten, ze worden alleen genoemd in organisatorische zin: de bewoners moeten tijdig worden geherhuisvest.

In 1963 gaat de Beschikking bijdragen saneringsplannen (BBS), ofwel de 80%-regeling voor saneringsplannen in werking. Gemeenten krijgen 80% van de kosten voor aankoop van krotten of slechte woningen en de sloop daarvan vergoed van het Rijk. Dit betekent echter nog niet dat het Rijk een actief, op uitvoering gericht beleid gaat voeren om de gemeenten te steunen bij de aanpak. Tegelijkertijd krijgen de binnensteden door de groei van de steden een andere functie. Van sanering, gericht op volkshuisvesting, verschuift de aanpak naar reconstructie van de binnensteden, bedoeld voor verbetering en aanpassing van de stedenbouwkundige structuur voor 'cityvorming'[15]. Het geld uit de 80%-regeling gebruikt de gemeente vaak alleen voor de voorbereiding van cityvorming en de verbetering (van de bereikbaarheid) voor het autoverkeer, met als gevolg een enorme kaalslag in veel binnensteden. Het Rijk erkent die verschuiving. De *Tweede Nota Ruimtelijke Ordening* (1966) maakt dergelijke stadsreconstructies mogelijk.

Vervolgens stelt het Rijk in 1969 twee nieuwe regelingen in: het Besluit bijdragen reconstructie en saneringsplannen (BBRS), een tijdelijke regeling van VRO, in afwachting van een onderzoek naar de financiële gevolgen van sanering en stadsreconstructie, en de Beschikking bijdragen voor voorzieningen ten behoeve van het wegverkeer en openbaar vervoer in en om steden (VenW).[16] Beide regelingen gaan verder dan het faciliteren van aankoop en sloop ter voorbereiding van de vernieuwing. Het Rijk richt zich nu meer op de vernieuwing van de steden zelf en dat betekent ook meer rijksverantwoordelijkheid bij de planvorming. Ter toetsing van de plannen wordt de Commissie bijdragen stedelijke werken (CBSW) in het leven geroepen, die ook moet toezien op uitvoeringsplannen voor de vernieuwing. Tevens zien gemeenten en Rijk meer ruimte voor particuliere ondernemers als beleggers en projectontwikkelaars bij de uitvoering van de vernieuwing van de steden.[17] In 1970 is de BBRS uitgebreid met de mogelijkheid voor verbetering en verbouw tot woningen van rijksmonumenten en beeldbepalende panden in beschermde gezichten, de zogenaamde 'woningen met waarde als monument', (BBRS, artikel 5, lid 3, sub b). Deze regeling is ook wel de 'kerstboomregeling' genoemd. De eerste gemeente die hiervan profiteert, is de gemeente Deventer, in het Bergkwartier. Hierbij trokken VRO en de RDMZ (CRM) voor het eerst echt gezamenlijk op in de binnensteden.[18]

Typerend beeld van de saneringspraktijk (Spui, Den Haag): het oude stedelijke weefsel als gatenkaas en op de achtergrond de behouden monumentale Nieuwe Kerk (1970), of de nieuwe tijd die oprukt in de vorm van grote betonkolossen: de ministeries van Binnenlandse Zaken en Justitie (1978)

[13] Jan Bommer was na WOII bestuurslid van de Nationale Woningraad, lid van de Raad voor de Volkshuisvesting, van de Staatscommissie herziening Woningwet, Commissie betreffende de ordening van de woningvoorziening, bestuurslid Stichting Goed Wonen en voorzitter van de commissie krotopruiming en sanering.

[14] Commissie Krotopruiming en Sanering, *Rapport Krotopruiming en Sanering*, Arnhem 1957.

[15] Cityvorming is het proces waarbij de woonfunctie in de binnenstad wordt verdrongen door economische functies als kantoren en winkels. Voor de betekenis van sanering en reconstructie: zie noot 3.

[16] Bussink, p. 31. Uit het jaarverslag van de CDV blijkt dat in 1970, het eerste volledige jaar 87 gemeenten gebruik maken van de BBRS, met een totaalbedrag van fl. 190 mln.

[17] Die tendens is ook te bespeuren bij de woningbouw. Door invoering van de huurliberalisatie vanaf 1969 hoopte minister Schut particuliere instanties te interesseren voor de woningbouw.

[18] Jaarverslag CDV 1970, p. 127-128.

Deventer, Bergkwartier
In Deventer werd herstel van de oorlogsschade voortvarend aangepakt na WOII. De stad had een goede naam opgebouwd vanwege restauratie van monumentale panden. Tegelijkertijd lagen er veel gaten tussen de bebouwing. De ambitie van de stad was gericht op groei naar 200.000 inwoners, mede mogelijk gemaakt met een sprong over de IJssel (plan Deventer Dubbelstad, 1959). De binnenstad zou een city-functie krijgen met grootschalige kantoren, winkels, banken en bijpassende infrastructuur (nota Stadskern Deventer, 1959). Minister Schut van VRO verwierp het dubbelstadplan echter en lokaal kwam verzet tegen sloop van de historische stad. In het Bergkwartier kwam de aanzet voor een omslag[19]. Mede onder aanvoering van de Stichting Oud Deventer werd in 1966 een alternatief plan voorgesteld met restauratie in plaats van afbraak van het Bergkwartier.[20] Een aparte stichting en een stadsherstelorganisatie naar Amsterdams voorbeeld werden opgericht om dit te realiseren. De RDMZ ondersteunde het plan en niet snel daarna volgden minister Klompé van CRM en de gemeente. Het herstelplan werd uitgevoerd tussen 1967 en 1977.[21]

Op 31 maart 1969 onthulde Prins Claus een gevelsteen als aandenken aan het herstel van het Bergkwartier te Deventer (ANP Foundation).

Rehabilitatie en bewonersparticipatie
De grootschalige sloop leidt ook tot verzet vanuit de samenleving. Steeds meer binnenstadbewoners en gebruikers laten hun stem horen tegen de gemeentelijke plannen. Het sociale aspect van de saneringsopgave raakt in de loop van de jaren zestig steeds verder uit beeld. Het *volkshuisvesting*criterium uit de 80%-regeling werd vaak niet langer serieus genomen.

Eind jaren zestig en begin jaren zeventig ontstaan conflicterende visies over de ontwikkeling van de binnensteden. Een belangrijke vraag daarbij is of de rehabilitatie en stadsvernieuwing zich moet richten op de woning, de woonbuurt of op de bewoner? In opdracht van het ministerie van CRM schrijft de opbouwwerker R.R. Koopmans uit Amsterdam de brochure *Krotopruiming en sanering in maatschappelijk perspectief* (Staatsdrukkerij 's-Gravenhage 1967). Hij legt een verband tussen de sociaalmaatschappelijk positie van de bewoner en de slechte woonomgeving. Beide moeten daarvoor worden aangepakt. In de nota *De toekomst van het oude woningbestand* (1968) pakt minister Schut van VRO deze boodschap echter niet op: de nota gaat alleen over de fysieke kant van de woning- en wijkverbetering. Een andere vraag in relatie tot de stadsvernieuwing gaat over de toekomst van de historische binnensteden. De Sociaal Economische Raad (SER) schrijft in haar rapport *Steden in de steigers,* dat de binnenstad het economisch hart is dat gemoderniseerd moet worden. Anderen willen juist geen sloop van de historische stad en zien de omliggende, negentiende-eeuwse woonwijken als de plek voor verkeersoplossingen en grootschalige kantoorontwikkeling.

De Rijksplanologische Dienst (RPD, vanaf 1965 de opvolger van de RNP) is ook meer een voorstander van reconstructie en rehabilitatie, en volgt met interesse de totstandkoming van de *Nota Stadsvernieuwing* in Amsterdam (1969). De gemeente verwacht fl. 1 miljard nodig te hebben voor een volledige reconstructie van de binnenstad en de negentiende-eeuwse gordel. Op basis daarvan schat de RPD dat voor heel Nederland 30-70

[19] Bolkestein, C., *Erfgoedbewaker en luis in de pels, zestig jaar Stichting Oud Deventer*, 2018.
[20] Ontwerp van architectenbureau Heineman uit Velp, *Herstelplan Bergkwartier, schets voor herleving van historische schoonheid*, 1967.
[21] Goudappel, H.M. (ed.), Tien jaren stadsherstel; Bergkwartier 1967-1977, Deventer 1978.

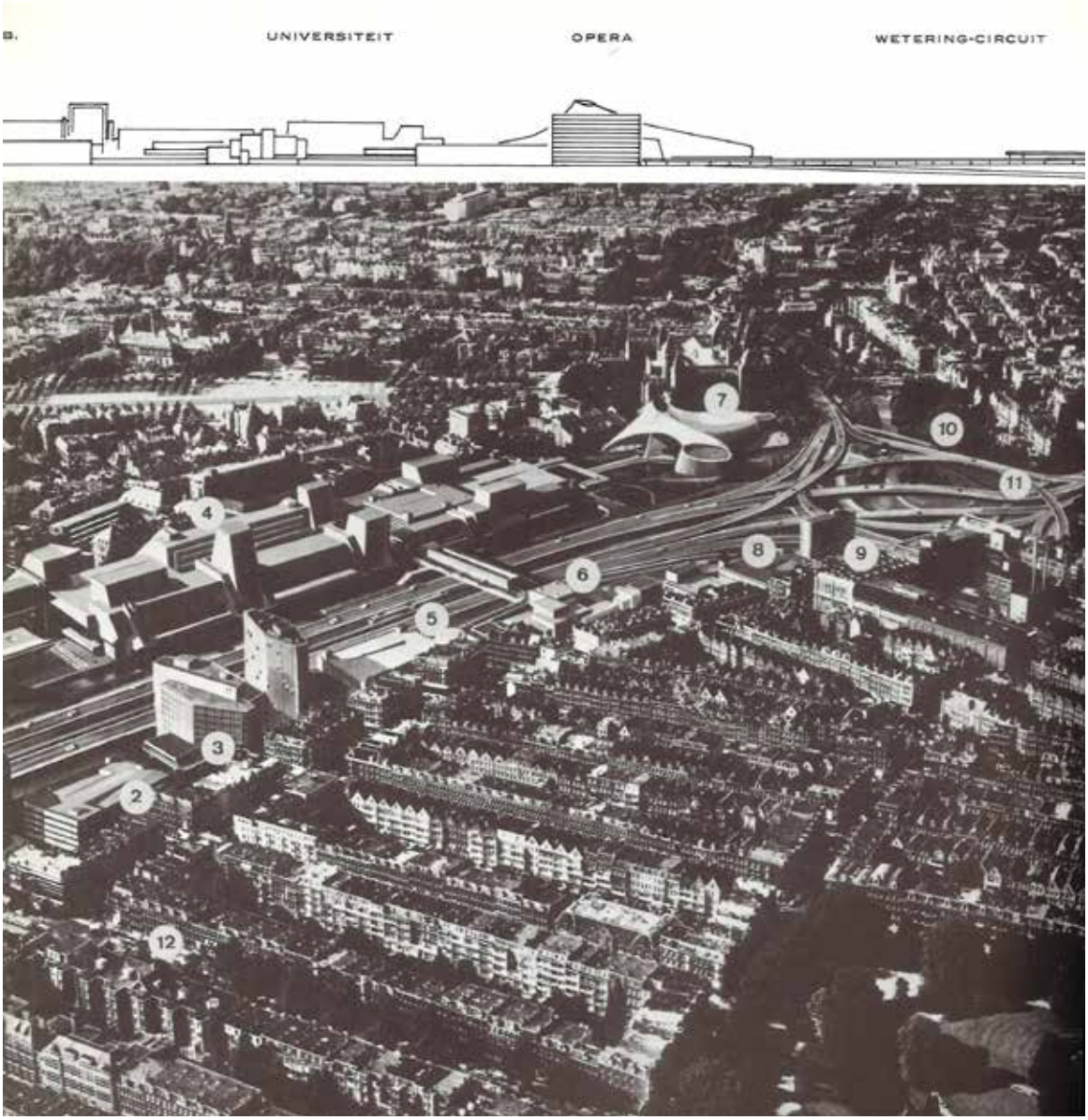

De auto-lobbygroep Stichting Weg gaf professor David Jokinen de opdracht een verkeersplan te ontwikkelen voor Amsterdam. De Singelgracht (Mauritskade, Stadhouderskade, Nassaukade) moest in een zesbaanssnelweg worden getransformeerd met daarnaast grote kantoorgebouwen (1967).

miljard nodig zal zijn.[22] Het Rijk ontwikkelt echter nog geen wezenlijk nieuw beleid, terwijl de burger steeds actiever en activistischer wordt. In de uitvoering van de stadsvernieuwing blijft de nadruk op sanering en reconstructie liggen.

Deze situatie zorgt ook voor een conflictueuze situatie bij het beleid voor de beschermde stads- en dorpsgezichten. Sinds 1961 kunnen de departementen van Cultuur en Ruimtelijke Ordening op basis van de Monumentenwet gezamenlijk gebieden aanwijzen als beschermd stads- of dorpsgezicht, waarvan de feitelijke bescherming een plek moet krijgen in het gemeentelijk bestemmingsplan. Een gezamenlijk aanwijzingsprogramma ontbreekt al had CRM wel een lijst met potentieel aan te wijzen gebieden. VRO ondersteunt echter sloop via sanering en CRM propageert behoud en restauratie in veel van deze gebieden. De RDMZ heeft feitelijk zijn eigen projecten in het land en die gaan vooral uit van restauratie van monumentale ensembles in steden en dorpen, zoals het

[22] Jaarverslag RPD 1969.

befaamde museumdorp Orvelte, het kasteeldorp Bronckhorst en later bijvoorbeeld de reconstructie van de vestingstad Bourtange. Ook bij de Zaanse Schans en het Zuiderzeemuseum in Enkhuizen speelt de RDMZ een rol. Dit zijn weliswaar geen stadsvernieuwingsgebieden maar wel gebieden die ruimte boden aan historische gebouwen die als gevolg van sanering en stadsvernieuwing anders zouden verdwijnen. Het zwaartepunt van CRM ligt verder vooral bij restauratie van tientallen vervallen grote monumenten in steden, zoals kerken, kastelen en raadhuizen. Deze inzet op restauratie van monumenten is begin jaren zeventig mede mogelijk gemaakt via werkgelegenheidsbudgetten beschikbaar gesteld door het ministerie van Sociale Zaken.[23]

Zuiderzeemuseum als museaal depot voor historische panden. Boven de aanleg van het museum (1981) en onder een inventarisatie van te slopen panden in Urk uit de collectie van het museum.

Tussen VRO en CRM wordt in die periode slecht incidenteel samenwerkt. Bijvoorbeeld bij de muurhuizen in Amersfoort en het stadje Buren in de jaren zestig.[24]
De RDMZ heeft dan al ervaring opgedaan met het Stokstraatkwartier in Maastricht waar 'rehabilitatie' van een stadswijk het karakter heeft van stadsvernieuwing.

Deze aanpak krijgt op beperkte schaal een vervolg in de samenwerking met VRO via de kerstboomregeling. Deventer is al eerder genoemd, maar ook in Middelburg, Harderwijk, Harlingen (in samenwerking met de Hein Buisman Stichting) en het Friese dorp Metslawier worden resultaten geboekt en een projectmatige werkwijze ontwikkeld. In IJlst wordt als eerste het herstel van bijzondere openbare werken (gracht met 'wallekanten') gesubsidieerd als onderdeel van rehabilitatie van de omgeving.[25] Deze vroege voorbeelden gaan uit van restauratie en vernieuwing waarbij het belang van bestaande bewoners in veel gevallen ondergesneeuwd raakt. Een probleem dat in meer gebieden speelde bij de stadsvernieuwing en wat in het geval van verdwijnen van oorspronkelijke bewoners tegenwoordig *gentrification* wordt genoemd.

De samenwerking tussen VRO en CRM op het terrein van rehabilitatie van historische gebieden komt vanzelfsprekend niet uit de lucht vallen. In opdracht van de eerste staatssecretaris voor de stadsvernieuwing, Werner Buck, brengt de Commissie Schouten het rapport *Stadsvernieuwing* (1971) uit. Hierin wordt het begrip 'rehabilitatie' voor het eerst genoemd als een methode voor de stadsvernieuwing door middel van verbetering van woningen en de woonomgeving. Dit ook omdat de commissie een groeiend verzet bij bewoners constateert. De commissie stelt dat "het behouden van kostbare objecten die bijdragen aan de identiteit van het te verbeteren milieu" belangrijker kan zijn dan verbeteringen ten behoeve van het verkeer.[26] Als vervolg op het advies van de Commissie Schouten komt VRO met de regeling Beschikking geldelijke steun rehabilitatie. De regeling is alleen van toepassing voor een gebiedsgerichte aanpak, gebieden waarvoor een stadsvernieuwingsplan is opgesteld.[27] Maar de gemeentelijke plannen voor gebiedsrehabilitatie komen nog niet echt van de grond omdat de plannen nog vaak te grootschalig zijn opgezet en de eigenaren van de woningen niet willen of kunnen meewerken. Ook is de regeling voor sanering en reconstructie financieel gunstiger voor gemeenten. De Rijksplanologische Dienst (RPD) pleit wel voor een brede en integrale aanpak van de binnensteden, echter dit vertaalt zich niet in subsidieregelingen. In de *Nota Volkshuisvesting* uit 1972 van minister Udink is een hoofdstuk over stadsvernieuwing opgenomen[28], maar hierin wordt rehabilitatie alleen geschikt geacht voor niet-dynamische woongebieden en niet voor binnen-

[23] Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Jaarverslag 1974.
[24] Braamse, H. en Cornelissen, W. (1989), p. 15.
[25] Braamse, H. en Cornelissen, W. (1989), p. 19.
[26] Rapport Cie Schouten, TK zitting 1971-1972, 11634, nr, 13.
[27] In eerste instantie was de restauratie van monumenten niet meegenomen in de regeling. Dit werd in 1973 hersteld. Wel konden de woonhuismonumenten gebruik blijven maken van de BBRS.
[28] Nota Volkshuisvesting 1972, p. 84-109.

steden. Over inspraak van bewoners of bewonersorganisaties wordt enkel aangegeven dat dit mogelijk is, als beleidsaanbeveling is het niet opgenomen.

Van taakstelling naar uitvoeringsplan

Na het aantreden van het kabinet Den Uyl veranderen de doelstellingen van de stadsvernieuwing stevig. Uit de begroting van 1974 spreekt al een lichte voorkeur voor rehabilitatie. Het hoofdstuk over stadsvernieuwing in de begroting van VRO in 1975 stelt dat stadsvernieuwing "de geleidelijke aanpassing is aan de veranderende behoefte van de bewoners" is.[29] Dit vraagt om rehabilitatie en een kleinschalige aanpak. Vervanging van woningen is ook noodzakelijk, maar geen sloop zonder nieuwbouw.[30]
Hieraan zijn een aantal financiële regelingen gekoppeld: locatiesubsidie, individuele huursubsidie en een regeling voor de goede en goedkope woningen . De locatiesubsidie wordt toegekend aan gemeenten die bestemmingen werken en kantoren veranderen in wonen om het wegtrekken van bewoners uit de binnensteden tegen te gaan en wordt ingezet om de lagere opbrengsten door de woonbestemming te compenseren.
Gemeenten krijgen alleen subsidie voor buurtverbetering in het kader van de Beschikking geldelijke steun rehabilitatie als ze plannen ontwikkelen in overleg met de bewoners.[31] Op deze wijze worden inspraak en participatie onderdeel van het stadsvernieuwingsbeleid en het ontwerpproces. Staatssecretaris van stadsvernieuwing, Jan Schaefer gaat zelf het land in om zijn beleid aan de man te brengen.

Buurtorganisaties maken vanaf midden jaren zeventig zelf plannen of dragen alternatieve voorstellen aan.
Ze kunnen daarbij geholpen worden door het Landelijk Ombudsteam Stadsvernieuwing.[32] Vanaf dat moment zien we ook een verschil ontstaan tussen de stadsvernieuwing in de binnensteden en die in de oudere woonwijken. Door conflicterende belangen komt beleid van onderop in de binnensteden nauwelijks op gang, wel door de gemeente georganiseerde inspraak. In de woonwijken lukt dat beter en met meer succes bij renovatie van de woningen, dan bij sloop/nieuwbouw of bij een integrale buurtaanpak.[33]

In de nota *De toekomst van het oude woningbestand* van Schut is de stadsvernieuwing slechts opgenomen als taakstelling, een beleidsmatig plan van aanpak en een plan voor de uitvoering ontbraken echter. Via de regelingen uit 1969 (BRSS en de bijdragen voor stedelijke voorzieningen ten behoeve van het wegverkeer en openbaar vervoer) werd geld beschikbaar gesteld en werden gemeentelijke plannen getoetst, maar was er nog geen sprake van een rijksplan voor de stadsvernieuwing. Dat gold ook voor de *Nota Volkshuisvesting* uit 1972. Gemeenten gaan vanaf het begin van de jaren zeventig meerjarenplannen opstellen om de stadsvernieuwing in goede banen te leiden. Zo geeft Amsterdam in een uitwerkingsplan van 1971 per stadsdeel aan welke aanpak en welke volgorde ze gaat hanteren.

Het Rijk is ook voorstander van een meerjarige aanpak, maar ondersteunt dit nog niet op financieel gebied. Gemeenten klagen dat door de jaarlijkse begrotingscyclus van het Rijk hun meerjarenplan in feite op drijfzand is gebouwd.

Eind jaren zestig stelt VRO het instrumentarium bij met de eerder genoemde 'kerstboomregeling' en de eerste stappen naar samenwerking worden gezet met CRM. Tot beleidsmatige samenwerking zou het pas komen begin jaren zeventig. Een buurtgerichte aanpak, samenhang tussen verbetering van de woning en de woonomgeving, en een planmatige aanpak (integraal juridisch en financieel instrumentarium) moeten de toon gaan zetten. Cultuurhistorische waarden worden een belangrijk element van het stadsvernieuwingsbeleid, VRO hevelt middelen over naar CRM en hiermee is de 'samenwerkingsregeling' is geboren.[34]

Jan Schaefer introduceert in 1975 een gecoördineerde aanpak met het ministerie van CRM met betrekking tot beschermde stads- en dorpsgezichten, ten behoeve van de toepassing van de regelingen met in het bijzonder de Beschikking geldelijke steun rehabilitatie. VRO en CRM ontwikkelen een stelselmatige aanpak die met de betreffende gemeenten uitgevoerd dient te worden en waarbij rehabilitatie via meerjarenprogramma's moet worden doorgevoerd. Dit ging samen met de invoering van een budgetreservering, afgegeven door CRM, bij een goedgekeurd gemeentelijk meerjarenprogramma.
Het Europees Monumentenjaar 1975 vormt het perfecte podium om deze aanpak uit te dragen.[35] Rehabilitatie van stads- en dorpsgezichten wordt dus direct door de overheid gestimuleerd. In sommige historische steden, zoals Deventer en Middelburg, komen er ook organisaties analoog aan Stadsherstel Amsterdam N.V. Deze organisa-

[29] Begroting VRO TK, zitting 1974-1975,13100, hoofdstuk XI, p. 20-35.
[30] Deze voorwaarde wordt in de latere stadsvernieuwingsplannen van de Wet op de Stads- en Dorpsvernieuwing als regel overgenomen.
[31] Bussink, p.91. Deze regeling is op 1 januari 1977 opgeheven, voor de ISR van kracht werd.
[32] Opgericht in 1973. Archief L.O.S. is ondergebracht bij het IISG.
[33] Voorbeelden hiervan in: *Bouwen voor de buurt*, Amsterdam 1976, hoofdstuk 6, voor juridische regelingen hiervoor, zie p. 123-125. Zie ook: Burie, H., W. Turpijn en C. de Wit, *Buurtvernieuwing*, 's-Gravenhage 1978.
[34] Braamse, H. en Cornelissen, W. (1989), p. I-II.
[35] In de volgende hoofdstukken wordt hierbij uitvoerig stil gestaan en de aanpak via de brochure *Hersteld verleden van dorpen en steden*.

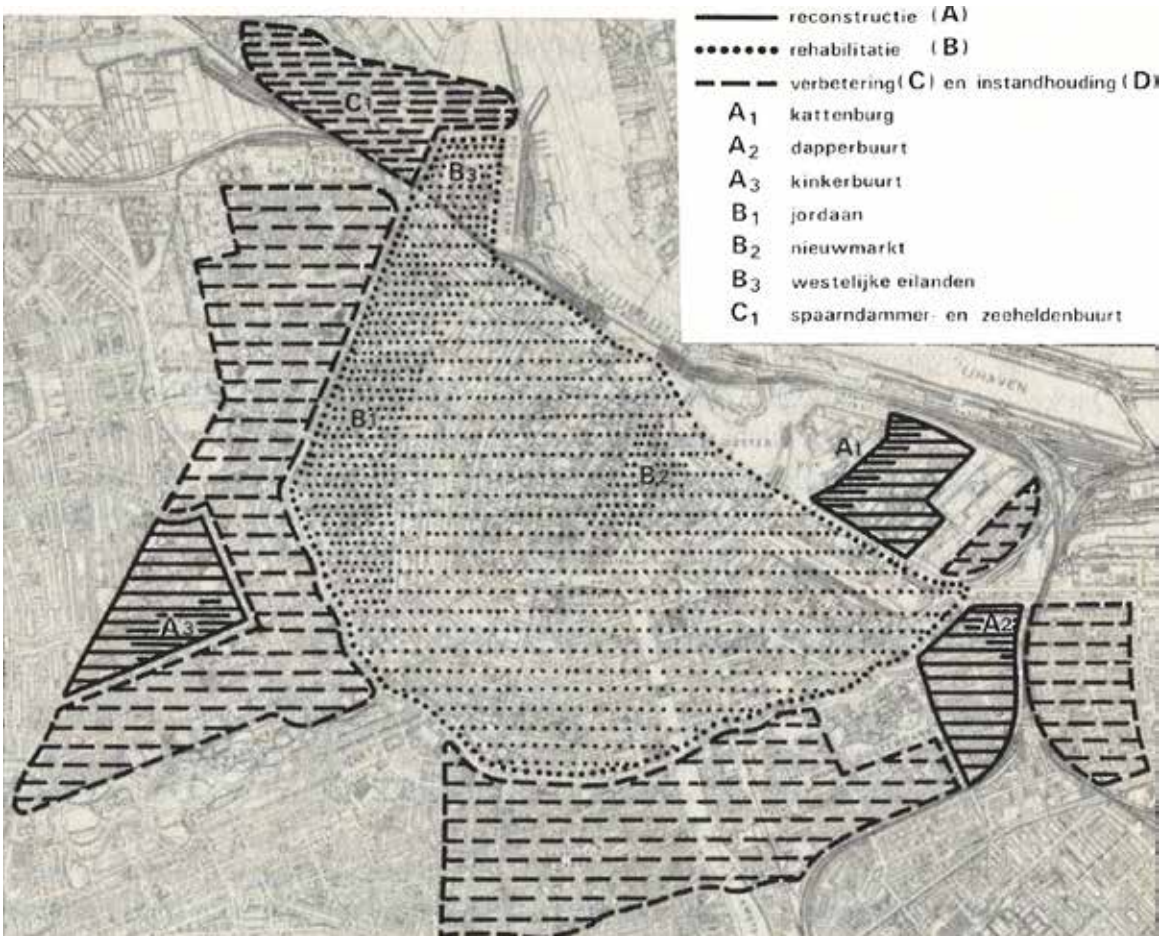

Stadsvernieuwingsplan Amsterdam (Bussink, p. 57)

Subsidieregeling	*Beschikking bijdragen saneringsplannen (1963)*	*Beschikking bijdragen voor voorzieningen t.b.v. het wegverkeer en het openbaar vervoer in en om de steden (1967)*	*Besluit bijdragen reconstructie- en saneringsplannen (1969)*	*Beschikking geldelijke steun rehabilitatie (1972)*	*Beschikking geldelijke steun stadsvernieuwing (Interim-saldoregeling 1977)*
plan	saneringsplan	verkeers- en verv. plan verkeerscirculatieplan	saneringsplan reconstructieplan	rehabilitatieplan	verbeteringsplan herindelingsplan
vaststelling plan	B. en W.	B. en W.	B. en W.	B. en W.	gemeenteraad
subsidie-aanvrage	gemeente	gemeente	gemeente	gemeente	gemeente
tussenkomst/ advies op prov. niveau	Inspecteur Volkshuisvesting en Bouwnijverheid		Inspecteur Volkshuisvesting Inspecteur R.O.	Inspecteur Volkshuisvesting	Gedeputeerde Staten (met advies P.P.C.)
tussenkomst/ advies op rijksniveau		ambtelijke adviescommissie van het ministerie van V. en W. [na 1969 Commissie bijdragen stedelijke werken (CBSW)]	Commissie bijdragen stedelijke werken (CBSW)		coördinatiecommissie stadsvernieuwing (CCSV)
beslissing	Minister van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid	Minister V. en W.	Minister VRO	Minister VRO	Minister VRO

Een overzicht van de verschillende subsidieregelingen voor de stadsvernieuwing (Bussink, p. 94)

ties zijn vanuit de samenleving ontstaan, en/of in samenwerking met de lokale overheid, en richten zich op restauratie en volkshuisvesting. In veel grote steden blijft de opgave echter complex en is meer integraliteit en meer betrokkenheid van de lokale samenleving van belang om tot een succesvol stadsvernieuwingsbeleid te komen.

In 1976 wordt het ontwerp van de *Wet op de stadsvernieuwing* in de Tweede Kamer besproken[36], maar die haalt het niet. Wel wordt het stadsvernieuwingsbeleid in de *Verstedelijkingsnota* (1976), onderdeel van de *Derde Nota over de Ruimtelijke Ordening*, en de bijbehorende *Structuurschets* verder uitgewerkt. Voor de binnensteden geldt als algemene doelstelling: "Versterking van de levendigheid van de stedelijk hoofd- en nevencentra". Dit moet gerealiseerd worden door "het ontwikkelen en in stand houden van het fijnmazige weefsel van activiteiten en structuren van de stadscentra door het bevorderen van geleidelijkheid in de stedelijke ontwikkeling en van activiteiten die veel menselijke contacten veronderstellen en naar verhouding weinig ruimte vragen" en "het in stand houden van een gezond economisch voorzieningenniveau".[37] Ook zijn richtlijnen opgenomen voor een lage prioriteit voor het autoverkeer en een goede bereikbaarheid.[38] Doordat de stadsvernieuwing nu onderdeel is van de *Verstedelijkingsnota* en de *Structuurschets* kan hier ook een financiële planning over meerdere jaren aan worden gekoppeld: de Beschikking geldelijke steun stadsvernieuwing uit 1977, oftewel de Interim Saldo Regeling (ISR).[39]

ISR blijft onverminderd van kracht tot de invoering van de *Wet op de stads- en Dorpsvernieuwing* in 1985 en het bijbehorende Stadsvernieuwingsfonds. De subsidieaanvragen worden behandeld door de tot Coördinatie Commissie Stads Vernieuwing (CCSV) omgedoopte CBSW, waarin ook CRM zitting heeft. In de loop der jaren zijn 14 stadsvernieuwingsgemeente aangewezen door de minister van VRO.[40] Deze gemeenten dragen zelf de stadsvernieuwingsgebieden voor, de minister keurt deze goed.

De belangrijkste reden dat de *Wet op de stadsvernieuwing* niet is aangenomen, was vanwege het centralistische karakter in een tijd dat decentralisatie van taken en bevoegdheden de norm waren. De motivering voor dit centralistische karakter lag in eerste instantie bij de grote financiële bijdrage van het Rijk en daarnaast het gebrek aan ervaring met deze integrale werkwijze bij de gemeenten. Een bijdrage uit de ISR moest worden voorafgegaan door een rechtsgeldig bestemmingsplan of een voorbereidingsbesluit.[41] Naast de ISR blijft ook de BRRS van toepassing. Zo wordt in 1977 fl. 34 miljoen toegekend voor de verwerving van mijn terreinen in Limburg. Maar het grootste deel van het budget gebruikten de gemeenten voor aankoop van bedrijfscomplexen en de uitvoering van het herstel van bijzondere openbare werken. In 1984 vindt de laatste uitkering plaats vanuit de ISR- en BBRS-budgetten, van fl. 238,9 aan nieuw goedgekeurde plannen en fl. 343,9 mln aan bestaande verplichtingen betreffende 25 ISR-gebieden in 8 gemeenten en resp. fl. 193 mln BBRS-geld voor 174 plannen in 104 gemeenten.

Koerswijzigingen samengevat

Wanneer we de periode tot de tweede helft van de jaren zeventig overzien, kunnen we de volgende hoofdlijnen van beleid voor stadsvernieuwing onderscheiden:

- De gemeentelijke plannen voor verbetering van de binnensteden en de oudere woonwijken zijn zeer divers en worden steeds meer ingericht op basis van de verschillende financiële regelingen;
- Van pandsgewijze aanpak naar gebiedsgerichte benadering;
- Ook de doelstellingen, methode van vernieuwing en actoren veranderen in de loop der tijd: van volksgezondheid in de jaren twintig, wederopbouw na de oorlog, sanering, cityvorming en reconstructie in de jaren zestig, naar een integrale wijkaanpak, buurtrehabilitatie en verkeerscirculatieplannen in de jaren zeventig;
- Van tegenstrijdigheid in het rijksbeleid van CRM en VRO (behoud vs. sanering) naar actieve samenwerking en een planmatige aanpak bij rehabilitatie van beschermde stads- en dorpsgezichten.
- Van gemeentelijke verantwoordelijkheid (tot 1969), via de 80%-regeling van het Rijk, naar de samenwerking tussen gemeente en Rijk (aantreden Schaefer in 1974 en ISR 1977);
- Vernieuwingsplannen voor binnensteden en oudere woonwijken gaan in aanpak verschillen: binnensteden naar multifunctioneel en 'binnenstadsbeleving', in woonwijken wordt de rol van de bewoners(organisaties) belangrijker bij planontwikkeling en –uitvoering.

[36] TK, zitting 1975-1976, 13924, nrs. 1-3.
[37] *Verstedelijkingsnota*, deel 2a, p. 239.
[38] Voorbeeld van een uitwerking daarvan is het Verkeerscirculatieplan van Groningen (1977).
[39] Zie: *https://cultureelerfgoed.nl/publicaties/stadsvernieuwing-in-stroomversnelling* (2018). Het ministerie van VRO maakt het ook mogelijk dat panden buiten een beschermd stads- of dorpsgezicht voor subsidie in aanmerking komen. Dit is een breuk met het subsidiebeleid en de doelstelling van CRM. In 1979 wordt dit weer hersteld door invoering van een vernieuwde regeling. Zie Braamse, H. en Cornelissen, W. (1989), p. I-II.
[40] Na advies van de Rijksplanologische Commissie, waarin ook een vertegenwoordiger zat van het ministerie van CRM.
[41] Bussink, p.93. In de praktijk werd de verplichting van een bestemmingsplan niet gehandhaafd (Bussink, p. 127-130). Voor het Besluit reconstructie- of saneringsplannen was geen bestemmingsplan vereist.

Tabel 1. Totaal toegezegde subsidies per jaar in het kader van de Beschikking bijdragen saneringsplannen 1963 (BBS), Besluit bijdragen reconstructie- en saneringsplannen 1969 (BBRS), 1963-1984.

	BBS 1963	BBRS 1969	waarvan sanering	waarvan reconstructie
1963	12.414.000			
1964	20.144.000			
1965	38.570.000			
1966	45.064.000			
1967	55.670.000			
1968	79.687.000			
1969		134.800.000	114.800.000	20.000.000
1970		199.800.000	149.700.000	40.100.000
1971		193.000.000	125.200.000	67.800.000
1972		151.300.000	115.000.000	36.300.000
1973		175.300.000	93.500.000	82.400.000
1974		186.500.000	93.500.000	93.000.000
1975		184.200.000	105.000.000	79.200.000
1976		251.161.000*	124.493.528	115.164.735
1977		163.067.000	67.483.000	95.584.000
1978		127.443.000		
1979		130.663.000		
1980		243.987.000		
1981		199.809.000		
1982		239.210.000		
1983		272.265.000		
1984		204.884.000		
totaal	251.549.000	3.057.389.000	988.676.528	629.548.735

* In 1976 zijn in de BBRS twee kleine posten apart geboekt.
bron: Archiefonderzoek bij de Rijksplanologische Dienst en uit de Jaarverslagen van de zelfde dienst.

Tabel 4. Totaal toegezegde bedragen in het kader van de Interim Saldo Regeling (ISR), 1977-1984. Alle bedragen x ƒ 1.000,- En tota uitgedrukt per hoofd van de bevolking (bevolkingscijfers 1984).

Steden	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	totaal
Alkmaar	-	17.600	14.182	13.995	3.276	0	1.556	-\- 119*	50.492
Amsterdam	4.400	64.800	19.084	32.833	27.068	114.456	139.530	139.674	541.855
Arnhem	-	-	21.719	7.229	562	0	350	13.606	43.665
Delft	-	-	4.068	8.645	12.915	0	1.800	15.985	43.413
Dordrecht	-	-	17.700	25.246	15.060	0	0	5.921	63.947
s-Gravenhage	12.500	0	5.410	58.059	40.757	46.249	54.060	67.169	285.204
Groningen	9.400	0	920	12.614	15.748	5.677	19.032	798	64.189
Haarlem	-	0	0	21.080	13.680	1.897	20.454	11.360	68.671
Hilversum	-	-	3.384	0	5.353	4.009	10.035	11.503	34.284
Leeuwarden	-	-	8.377	26.876	8.268	5.923	8.209	11.783	69.436
Leiden	10.900	40.300	29.983	7.970	10.921	3.287	10.262	-\- 113*	113.510
Rotterdam	18.300	67.500	38.884	26.899	31.911	60.291	124.305	79.338	447.428
Schiedam	-	-	6.558	5.500	1.495	12.848	12.183	11.011	49.595
Utrecht	12.600	18.900	9.939	17.448	0	26.563	24.424	24.911	134.785
totaal	68.100	209.100	180.207	265.394	187.236	281.200	426.200	393.027	2.010.464

* Ten overvloede; deze bedragen worden afgetrokken.
bron: Jaarverslagen van de Coördinatie Commissie Stadsvernieuwing (CCSV).

Overzicht toegezegde subsidies uit de verschillende regelingen (Schuiling e.a. tabel 1, p. 20 en tabel 4, p.23)

jaartal verandering	1930-	1950-	1965-	1970-	1972-	1975-	1979/1980
voornaamste planning stimulerende actor	gemeente	gemeente en rijk	gemeente	gemeente	rijk	gemeente en buurt	gemeente en rijk (provincie en buurt)
voornaamste fase planningsproces	doelstelling	doelstelling en uitvoering	doelstelling	doelstelling en globale programmering	doelstelling en evaluatie	doelstelling en uitvoering	doelstelling en uitvoering
karakteristiek van het stadsvernieuwingsplan	gedetailleerd eindplan voor deelgebieden	gedetailleerd plan en programma voor totaal beleid en voor deelgebieden	gedetailleerd eindplan voor deelgebieden	globaal plan voor totaal beleid en gedetailleerde eindplan voor deelgebieden	beleidsplan voor het totale stadsbeleid procesmatige plannen voor deelgebieden	integrale doelstellingen- en uitvoeringsplannen	integrale doelstellingenplannen met sectorale uitvoeringsplannen

Veranderingen in beleid en aansturing in de stadsvernieuwing 1930-1980 (Bussink p. 227)

BOTTELARIJ in AMSTELBIER
27
29
GAULOISES

3 Van monumentenzorg naar rehabilitatie: Monumentenjaar 1975 en wegwijzer *Hersteld verleden*

Het jaar 1975 brengt een belangrijke omslag in beleid met zich mee en vraagt derhalve om een nadere beschouwing. In 1975 verschijnt in de brochure *Hersteld verleden van dorpen en steden. Een wegwijzer voor stads- en dorpsherstel*. De ministeries van VRO en CRM trekken hierin gezamenlijk op via een integrale benadering en een gezamenlijke subsidieregeling. Dit valt samen met de Europees Monumentenjaar dat de Raad van Europa (i.s.m. Europa Nostra en ICOMOS) uitriep in 1975 onder het motto 'Een toekomst voor ons verleden'. Beide speelden een belangrijke rol in de emancipatie van monumentenzorg en een ruimtelijke en ontwikkelingsgerichte erfgoedzorg in Nederland. In dit hoofdstuk onderzoeken we welke stappen hiervoor zijn gezet.

Monumentenjaar 1975 (M'75)

In de jaren zeventig is de Europese gedachte springlevend. Europa is op zoek naar 'een gemeenschappelijke geestelijke, culturele en materiele erfenis', onder andere te bereiken via aandacht voor en het behoud van cultureel erfgoed.[42] Dat erfgoed staat namelijk zwaar onder druk. In het bijzonder het architectuurhistorisch erfgoed in de binnensteden dat eerst vanwege oorlogsschade en vervolgens door verwaarlozing, kaalslag en modernisering voor cityvorming en infrastructurele projecten, langzaam maar zeker verdwijnt uit het straatbeeld. Het Monumentenjaar 1975 moet Europeanen bewust maken van hun gemeenschappelijk cultureel erfgoed en stimuleren zich daarvoor in te zetten. In 1973 wordt het jaar aangekondigd door Lord Duncan-Sandys, president van Europa Nostra, in het bijzijn van afgevaardigden uit 23 landen. In het Engels krijgt het de titel *European Architectural Heritage Year* en in Nederland wordt het destijds ook wel aangeduid met de afkorting M'75. Inhoudelijk wordt het jaar ingeleid door de discussienota *Monument en samenleving: een toekomst voor ons verleden* van de Raad der Europese Gemeenten in 1974, geschreven door Nico Nelissen.

M'75 is met veel enthousiasme opgepakt in Europa. Nieuwe erfgoedwetgeving in Vlaanderen, de oprichting van SAVE Britain's Heritage en de acceptatie van de term 'cultureel erfgoed' in Nederland[43]; M'75 heeft hier een wezenlijke invloed op gehad. Veel landen organiseren publieksevenementen en wedstrijden, bevorderen restauraties, geven postzegels uit, stellen brochures en erfgoedroutes op en slaan herdenkingspenningen. In Nederland zet het Nationaal Comité M'75 de campagne op met Prins Claus als erevoorzitter en drs. F.H.M.

Prins Claus opent het Europees Monumentenjaar 1975 (M'75), Congrescentrum Amsterdam (Nationaal Archief).

[42] Grijzenhout, F. (2007), pp. 11-12.

[43] Grijzenhout, F. (2007), p. 12.

'Een toekomst voor het verleden' was het motto van M'75 en deze Monumentenkaart van Nederland liet een aantal voorbeeldprojecten zien.

Grapperhaus als voorzitter.[44] In de RAI in Amsterdam vindt ook het eindcongres M'75 plaats. Uit heel Europa komen hoogwaardigheidsbekleders, regeringsvertegenwoordigers, lokale bestuurders, kopstukken uit het bedrijfsleven, architecten en monumentenzorgers naar de stad. De Verklaring van Amsterdam (*Declaration of Amsterdam 1975*) vormt het uiteindelijk slotakkoord. Hierin onderkent Europa zijn unieke architectuur als gezamenlijk erfgoed van de Europese bevolking en verklaren de lidstaten gezamenlijk met de andere Europese overheden te werken aan bescherming en instandhouding.[45]

Integrated conservation

Bescherming en restauratie van monumentale gebouwen staan vanzelfsprekend centraal tijdens M'75, maar de zorg voor de historische omgeving blijft zeker niet achter. De deelnemende landen selecteren vooraf voorbeeldprojecten die exemplarisch zijn voor een restauratie van een stad of dorp. Frankrijk kiest voor de stad Rouen en een aantal kleinere en middelgrote, gerestaureerde historische plaatsen, zoals Conques (Aveyron), Sarlat (Dordogne) en Colmar (Alsace). Oostenrijk kiest onder andere voor Salzburg, België voor Brugge, Denemarken voor beschermde landschappen in de regio Seeland en

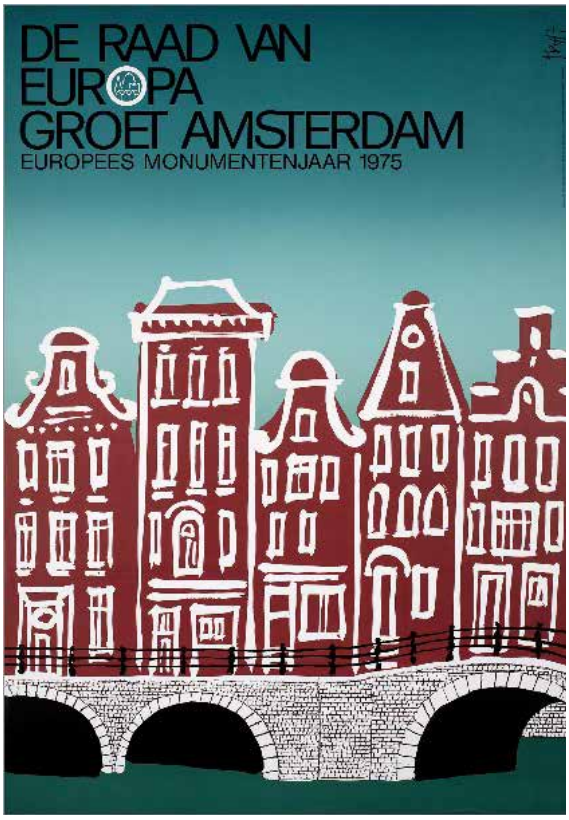

'De Raad van Europa groet Amsterdam. Europees Monumentenjaar 1975' (150 jaar Nederlandse reclame, Reclame Arsenaal).

Helsingor, Italië voor Taranto en Verona, Luxemburg voor Luxemburg-Stad, Noorwegen voor Stavanger, Zweden voor Visby en het Verenigd Koninkrijk voor Chester en Poole. Nederland doet mee met drie pilotprojecten, namelijk Amsterdam[46], Middelburg en Orvelte.

Erfgoedzorg moet zich meer gaan richten op integraal behoud van groepen monumenten en van gebieden, inclusief gebouwen die zelf geen architectuurhistorische top zijn maar wel bijdragen aan het karakter van het geheel. Deze gedachte was allesbehalve nieuw maar de praktijk van de monumentenzorg is op dat moment vooral gericht op herstel van de individuele monumenten. De ruimere blik is daarom nadrukkelijk verankerd in de Verklaring van Amsterdam (artikel 1): van object naar omgeving, of beter gezegd naar object én omgeving, want beide zijn van even groot belang.

Minder bekend is dat de focus van M'75 nog breder lag. Dit blijkt onder andere uit de genoemde discussienota

[44] Het Comité was een initiatief van CRM. "Dit comité fungeerde als denktank en als coördinerend orgaan. Van het ministerie speelden de toenmalige plv. directeur-generaal en oud-directeur van de RDMZ, R. Hotke, en de beleidsmedewerker bij de afdeling Monumenten, Musea en Archieven, P.J. Yperlaan, een belangrijke rol, evenals het toenmalige Hoofd Voorlichting, N. Westendorp. Voor de RDMZ nam de plv. hoofddirecteur, C.A. van Swigchem, zitting in het comité. Yperlaan fungeerde als projectleider". Verfürden (1979), p. 80. Grapperhaus was vml. staatssecretaris van Financiën en destijds president-directeur van Bank Mees & Hope en buitengewoon hoogleraar fiscaal recht aan de RUL.

[45] ICOMOS, *The declaration of Amsterdam: Congress on the European Architectural Heritage*, 21-25 October, 1975. Tot op de dag van vandaag een van de charters die door ICOMOS wordt gehanteerd in de internationale erfgoedwereld.

[46] Het gaat om diverse projecten in de stad. Zie: *https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000033009:mpeg21:a0026 https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010823650:mpeg21:a0135*

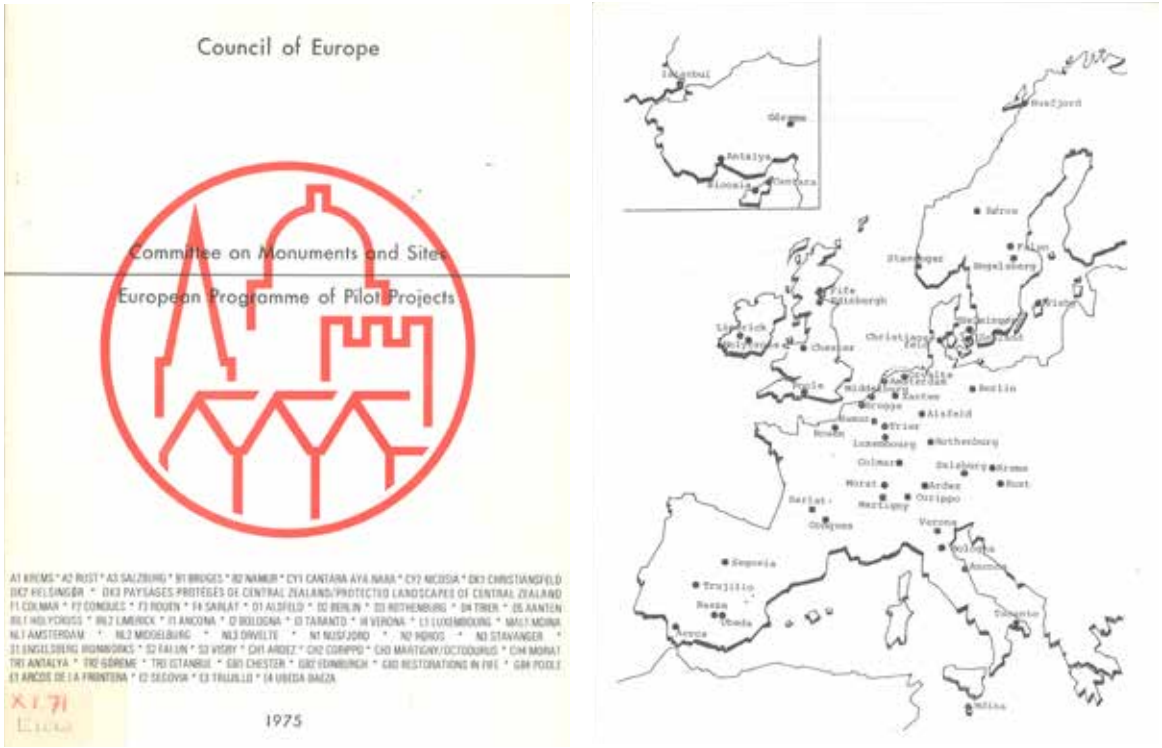

De discussienota 'Monument en samenleving' met daarin de Europese voorbeeldprojecten van M'75.

Monument en samenleving. In veel Europese steden liggen oude binnensteden en historische wijken en dorpen er als geheel vervallen bij, voornamelijk door een gebrek aan sociaal of economisch perspectief. M'75 moet bijdragen aan het besef dat zorg voor erfgoed geen doel op zich is, maar een middel tot het leefbaar houden of maken van de woon- en leefomgeving.[47] Om dit bereiken moet erfgoed onderdeel zijn van een overheidsbeleid gericht op het levendig functioneren van steden en dorpen, te bereiken via gunstige randvoorwaarden op het gebied van grondpolitiek, financiële steun en sectorale bescherming, en integratie in het "welzijnsbeleid met aandacht voor de menselijke aspecten van de monumentenproblematiek''. De relatie van het monument met zijn omgeving, nieuwe functies voor monumenten en het bevorderen van bewustwording en waardering voor 'waardevolle oude leefmilieus' mogen daarin ook niet ontbreken.[48]

Naast Amsterdam en Middelburg was Orvelte een voorbeeldproject van M'75 (collectie Heemschut).

Hoe deze integrale erfgoedzorg gestalte zou moeten krijgen, blijkt duidelijk uit de prominente rol ervan in de *Verklaring van Amsterdam,* met de introductie van het begrip *integrated conservation*. Artikel 7 formuleert dit begrip als volgt:

> *Integrated conservation is achieved by the application of sensitive restoration techniques and the correct choice of appropriate functions. In the course of history the hearts of towns and sometimes villages have been left to deteriorate and have turned into areas of substandard housing. Their deterioration must be undertaken in a spirit of social justice and should not cause the departure of the poorer inhabitants. Because of this, conservation must be one of the first considerations in all urban and regional planning.*

[47] Nelissen, N., *Monument en samenleving: een toekomst voor ons verleden: Europees monumentenjaar 1975. Discussienota van de Raad der Europese Gemeenten*, Maastricht 1974.

[48] Reformatorisch Dagblad, 'Een toekomst voor ons verleden, Europees Monumentenjaar 1975 (M 75)', 30 mei 1975, p. 11.

Met als aanvulling in hetzelfde artikel meer aandacht voor de doorontwikkeling binnen de bijzondere stedenbouwkundige karakteristiek van een plek of gebied:

> *It should be noted that integrated conservation does not rule out the introduction of modern architecture into areas containing old buildings provided that the existing context, proportions, forms, sizes and scale are fully respected and traditional materials are used.*49

De overeenkomsten met het beoogde beleid van CRM en VRO voor de rehabilitatie en stadsvernieuwing in dezelfde periode, alsmede met de doelstelling van beschermde stads- en dorpsgezichten zijn onmiskenbaar aanwezig. Of dit komt door de sterke Nederlandse bijdrage aan M'75, of dat dit ook een universeel of Europees idee was dat in Nederland meer wortel heeft geschoten, vraagt nader onderzoek. Binnen de context van *integrated conservation* wordt de *Verklaring van Amsterdam* internationaal als een doorbraak gezien, die mondiaal de wijdverbreide *urban renewal* heeft beïnvloed.[50]

De *Historic Urban Landscape (HUL) approach* van UNESCO uit 2011, ontwikkeld als handreiking voor management van werelderfgoedsteden, staat in dezelfde traditie. Met de slogan *New Life for Historic Cities* probeert de HUL benadering verder te kijken dan alleen het object en restauratie. Via een holistische aanpak moet het juist gaan om de betekenis van erfgoed, de mensen die er wonen actief betrekken en om effectieve en innovatieve instrumenten die integraal inspelen op de opgave. Bij de totstandkoming van deze benadering binnen UNESCO hebben Nederlanders een grote rol gespeeld en de overkomsten met de filosofie van de stadsvernieuwing in Nederland en de Verklaring van Amsterdam uit 1975 zijn onmiskenbaar aanwezig.[51] Onderzoek naar de onderlinge relatie is echter nooit uitgevoerd.

Stelselmatige aanpak

M'75 betekende dus ook een stimulans voor de stadsvernieuwing en rehabilitatie in beschermde stads- en dorpsgezichten. Eind december 1974 werd op Slot Zeist een bijeenkomst gehouden ter introductie van M'75. Vertegenwoordigers van de RDMZ, het ministerie van VRO, Lord Duncan-Sandys en Nico Nelissen gaan tijdens deze bijeenkomsten in op de doelstellingen van de nota *Monument en samenleving: een toekomst voor ons verleden*.

Geen geïsoleerde aanpak meer, geen 'geveltjestoerisme en hobbyisme', maar een nieuwe visie op de monumentenzorg: historische stads- en dorpskernen, oog voor de waarde en herstel van oude woningen voor het stadsbeeld, leefbaarheid, omgevingsgericht denken, ruimtelijke ordening, volkshuisvesting en stadsvernieuwing. De verwachtingen waren hoog gespannen.[52] Om de theorie om te zetten in de praktijk was al het nodige in gang gezet.

De ministeries van CRM en VRO waren, zoals in hoofdstuk 2 al bleek, vanaf het aantreden van het kabinet Den Uyl ver gevorderd in hun plannen om samen te werken. In 1973 konden 'woningen met waarde als monument', via de Beschikking geldelijke steun rehabilitatie (BGSR) oftewel de 'samenwerkingsregeling', effectiever worden gerestaureerd en verbeterd.[53] Het gaat dan om woningen die beschermd zijn als rijksmonument of een kenmerkend onderdeel uitmaken van een beschermd stads- of dorpsgezicht. "Deze panden zijn door schaal, vorm, materiaalgebruik, gevelindeling, enz. bepalend voor de karakteristiek van de in historisch opzicht waardevolle bebouwing".[54] In 1974 bereiken de ministeries van VRO en CRM overeenstemming over een structurele financiering in de rijksbegroting en voor het opstellen van een meerjarenplanning voor rehabilitatie. CRM was aanvankelijk weinig genegen om bij te dragen aan deze zogenaamde 'samenwerkingsregeling' maar Jan Schaefer, destijds staatssecretaris voor de stadsvernieuwing, zette CRM min of meer voor het blok.[55]

Vanwege de focus op 'woningen met waarde als monument' wordt het bereik vele malen groter dan voorheen. Het gros van de verwaarloosde bebouwing in oude dorpen en steden bestond uit woonpanden en aan het verval daarvan was moeilijk een halt toe te roepen. Zelfs de gemeenten van het eerste uur, voorlopers op het terrein van rehabilitatie, zoals Maastricht, Deventer en Amsterdam, kampen halverwege jaren zeventig nog met immense opgaven in hun binnenstad. De uitvoering vereist betere coördinatie tussen de verschillende overheden en expertise over de wijze van toepassen, aangezien op gemeentelijk niveau onvoldoende deskundigheid hiervoor aanwezig is. Mede met het oog op M'75

---

49 ICOMOS, *European Charter of the Architectural Heritage -1975*, Adopted by the Council of Europe, October 1975.

50 Jokilehto J. (2007), p. 25.

51 De overeenkomsten waren op 7 oktober 2015 onderwerp van gesprek tijdens een lezing van ICOMOS Nederland in Amsterdam. Sprekers waren Loes Veldpaus (TU/e) en Peter van Dun, zie *https://www.geelvinck.nl/activiteiten/icomos-7-oktober-2015-stedelijk-erfgoed-historic-urban-landscapes/*.

52 Lord Duncan-Sandys stelde scherp dat Nederland zou kunnen beginnen met "door het Haagse Binnenhof met meer respect te bejegenen, door dit autovrij te maken". Voor een verslag zie: Trouw/Nieuwe Leidsche Courant, 'Nieuwe visie op monument na eeuw slopen en lijmen', 31 december 1974, p. 15.

53 Braamse, H. en Cornelissen, W. (1989), p. 20.

54 RDMZ, Jaarverslag 1981, p. 28.

55 Minister van Doorn (CRM) was geïnteresseerd maar had geen geld. Jan Schaefer gaf aan dat hij daar rekening mee had gehouden en voorfinanciering voor twee jaar kon regelen. Toen kon CRM niet meer terug. Interview Peter van Dun, n.a.v. publicatie 'Bekende gezichten, gemengde gevoelens', 3 december 2014.

stelt Jan Schaefer een werkgroep in om een stelselmatige aanpak te bedenken en deze vast te leggen in een brochure.[56] Dit mondde uit in de publicatie van de brochure *Hersteld verleden van dorpen en steden. Een wegwijzer voor stads- en dorpsherstel* in 1975.

De brochure *Hersteld verleden*

De brochure *Hersteld verleden* bevat een handleiding voor gemeenten om een stadsvernieuwingsplan op te stellen voor een (toekomstig) beschermd stads- of dorpsgezicht met een meerjarig verbeterprogramma voor herstel van woonhuismonumenten. De insteek is breder dan alleen restauratie van woonhuizen of de subsidiëring via de samenwerkingsregeling. Het ging nadrukkelijk uit van een integraal plan (fysiek en functioneel) voor het gehele of een deel van het beschermde stads- of dorpsgezicht. Een stadsvernieuwingsplan zou moeten bestaan uit een combinatie van verschillende activiteiten zoals sloop, verbetering, verwerving, de aanpak van openbare werken en nieuwbouw. Hierbij wordt aangesloten bij de doelstelling van de aanwijzing tot beschermde gezicht, namelijk behoud van het historisch-ruimtelijk karakter, alsmede de versterking van de woonfunctie in de gebieden via een op bescherming gericht bestemmingsplan.

De integrale visie voor herstel en verbetering van het gebied moet vertaald worden naar een *uitvoeringsplan*, dat vervolgens moet leiden tot de opstelling van een bestemmingsplan ter bescherming van het stads- of dorpsgezicht. Het uitvoeringsplan moet ook een *meerjarenprogramma* bevatten voor prioritering van de werkzaamheden en de reservering van rijksgelden. Een dergelijk meerjarenplan werd ter goedkeuring voorgelegd aan de ministeries van CRM en VRO.

De aanwijzing van een beschermd gezicht loopt soms synchroon met het opstellen van een rehabilitatie- of stadsvernieuwingsplan of het voornemen daartoe. De handleiding van *Hersteld verleden* kan de gemeente helpen bij een positief besluit over het voornemen tot aanwijzen van een beschermd gebied. Veel gemeenten hikten aan tegen de bepaling om een op bescherming gericht bestemmingsplan op te stellen. Niet alleen omdat ze bang waren voor bepalingen die nieuwe ontwikkelingen zouden kunnen tegengaan, maar vooral omdat veel gemeenten geen ervaring hadden met het opstellen van een bestemmingsplan voor een bestaand, ingewikkeld en multifunctioneel gebied.

Door de verschillende stappen uit de brochure *Hersteld verleden* en de ondersteuning vanuit de RDMZ, de provincie en de provinciale Directies voor de Volkshuisvesting kunnen de gemeenten de belangrijkste eerste schreden voor het vereiste bestemmingsplan zetten. Gemeenten komen daardoor ook zelf met het voorstel om gebieden aan te wijzen als beschermd gezicht. Natuurlijk ook om aanspraak te kunnen maken op de rehabilitatiegelden.[57] Het Rijk krijgt met deze nieuwe aanpak en het eraan gekoppelde meerjarenplan een goed overzicht in de benodigde en de besteedde financiële middelen. Ook ontstaat er een continue proces van planvorming en uitvoering, waarin rehabilitatie van de gebieden gestimuleerd wordt.

M'75: Jaar van de ommezwaai

Nagenoeg iedere stad heeft wel een moment in haar geschiedenis dat als omslagpunt is aan te merken als het gaat om stadsvernieuwing. Verzet tegen de sloop van het monumentale Pintohuis heeft mede geleid tot het stopzetten van een geplande verkeersdoorbraak door de Nieuwmarktbuurt in Amsterdam. En ondanks de sloop van een deel van de buurt is de Nieuwmarktbuurt voor de aanleg van de metro toch aangewezen tot een beschermd stadsgezicht. In Nijmegen was het de gemeente zelf die aanstuurde op aanwijzing van de Benedenstad tot beschermd stadsgezicht om zo "waarborgen te creëren voor behoud van de kleinschalige structuur en het zo karakteristieke reliëf van de Benedenstad en toch de bouw van honderden sociale woningen te kunnen realiseren".[58] Dergelijke omslagen hadden ook een grote impact op het werk en het imago van de RDMZ. Ben Verfürden heeft dit helder verwoord in een artikel voor het jubileumjaarboek van 1997. De voorbeelden in Amsterdam en Nijmegen gebruikt hij als onderbouwing van de belangrijke constatering dat de aanwijzing van stads- en dorpsgezichten, stadsherstel, restauratie en verbetering van de (historische) openbare ruimte, in combinatie met de actieve bemoeienis van burgers en actiegroepen, hebben bewerkstelligd dat de monumentenzorg in korte tijd een 'maatschappelijk fenomeen' werd. Monumentenzorg maakte met de stadsvernieuwing onderdeel uit van een 'maatschappelijk dynamisch proces' en kreeg daardoor 'maatschappelijke betekenis'.

De recente publicatie *Heritage as sector, factor and vector: conceptualizing the shifting relationship between heritage management and spatial planning* (Janssen, J. *et al*, Wageningen 2017) heeft weinig oog voor de stadsver-

[56] Een interdepartementale werkgroep werd ingesteld om de brochure te maken en bestond uit vertegenwoordigers van de Rijksplanologische Dienst (RPD), Centrale Directie van de Volkshuisvesting (CDV) van het ministerie VRO en de RDMZ. Braamse, H. en Cornelissen, W. (1989), p. 22.

[57] Verfürden, B. (1979), p. 79.

[58] Verfürden, B. (1979), p. 79.

nieuwingsperiode. Chronologisch wordt vector gezien als een recente ontwikkeling: niet alleen 'waardebehoud' maar ook gericht op 'waardecreatie', evenals een positie niet buiten, maar juist midden in de samenleving en het domein van de ruimtelijke ontwikkeling. Tijdens de stadsvernieuwing was dit al gangbare praktijk op een ongekende schaal, zoals ook blijkt uit het rapport *Stadsvernieuwing in Stroomversnelling* van Evelien van Es en Lara Voerman uit 2018.

Kijkend naar de doelstelling van M'75 en de gezamenlijke inzet van CRM en VRO kan de kiem van de ommezwaai in de monumentenzorg voor een groot deel in 1975 geplaatst worden. De systematische benadering van *Hersteld verleden* was baanbrekend destijds. Het planmatige karakter wordt gezien als een nieuwe vorm van monumentenzorg. Al werd deze ontwikkelingsgerichte aanpak binnen de RDMZ niet door iedereen geapprecieerd. Het 'alledaagse woonhuis' en zijn instandhouding is dan nog geen breed gewaardeerd onderwerp in de elitaire monumentenwereld, waarin de zorg voor exceptionele monumenten (kastelen, stadhuizen ect) de norm was. *Hersteld verleden* werd binnen de RDMZ gekscherend de Albert Heijn-brochure genoemd, omdat het eruit zag "alsof je voor een tientje boodschappen kon doen". Peter van Dun was vanuit de RDMZ betrokken bij dit dossier maar kreeg naar eigen zeggen weinig ondersteuning vanuit de directie in die periode. Of in zijn eigen woorden: "geen hond was geïnteresseerd". Een bondgenoot zag hij vooral in dat andere ministerie waar meer oog was voor het onderwerp.[59]
Jan Schaefer heeft een essentiële stempel gedrukt op stadsvernieuwing in Nederland. Uit het voorgaande wordt duidelijk dat hij met zijn integrale benadering en bestuurlijke doortastendheid ook de erfgoedzorg heeft

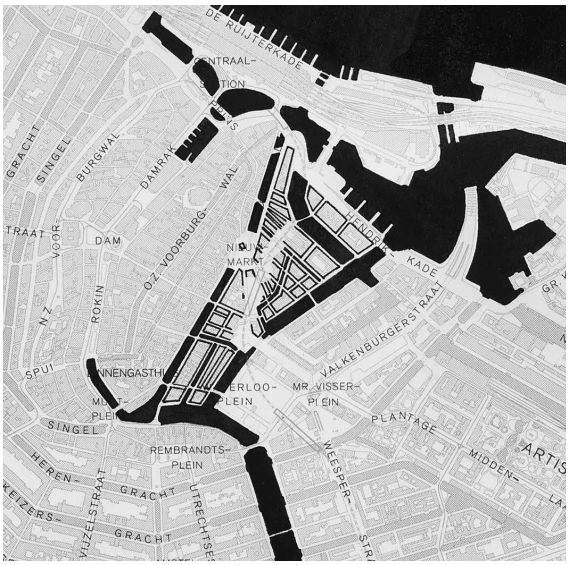

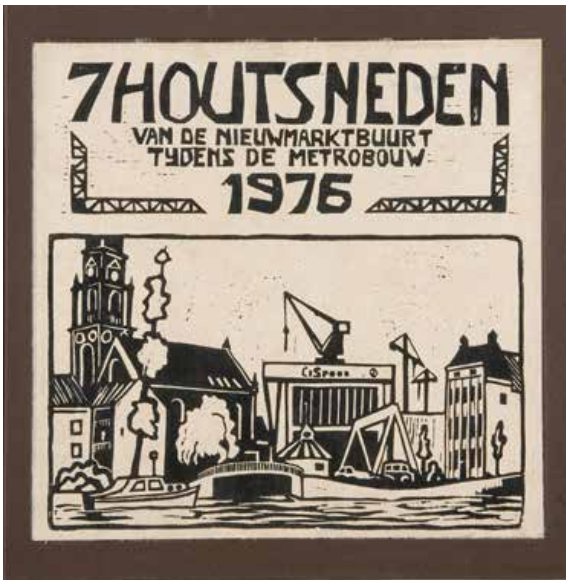

Sloop van de Nieuwmarktbuurt voor de aanleg van de metro stuitte op veel verzet en dit luidde het einde in van het 'afbraaktijdperk' (vervaardiger houtsnede R. Hartzema).

[59] Interview Peter van Dun, n.a.v. publicatie 'Bekende gezichten, gemengde gevoelens', 3 december 2014.

gevormd. De emancipatie van de monumentenzorg tot een maatschappelijk fenomeen is mede te danken aan deze banketbakker uit De Pijp in Amsterdam. Hoe Schaefer zelf over monumentenzorg dacht is prachtig overgeleverd in de toespraak voor het Europees Monumentenjaar in 1975, ter gelegenheid van de jubileumbijeenkomst '100 jaar overheidszorg voor het cultureel erfgoed', georganiseerd door CRM in de Ridderzaal in Den Haag. De stad moest in zijn optiek gezien worden als een sociaal verschijnsel, stadsvernieuwing als een sociale activiteit en bij de monumentenzorg is "het sociale verband waarbinnen deze dient te passen", belangrijker dan de oude architectuur en oud stedenschoon.[60]

Zijn toespraak is een pleidooi voor "democratisering" door monumentenzorg uit de elitaire en objectgerichte sfeer te halen en midden in de samenleving te plaatsen. Ten dienste van de gewone man ("nieuwe kansen voor nieuwe mensen"), de stad en het leven in de oude centra. "Ik geloof dat we met zijn alleen moeten beseffen dat monumenten in stad en dorp alleen kunnen leven wanneer een nederzetting als geheel leeft. Het leggen van een relatie met het wijdere geheel van de stadsvernieuwing is dus voor de monumentenzorg een levensvoorwaarde. Sterven stad of dorp, dan hebben de monumenten daarin geen kansen meer".[61]

Schaefer stelt ook dat het een "onbillijkheid" is dat mensen "die we zonder bezwaar in een vervallen monument lieten wonen, eruit gehaald [worden] wanneer er gerestaureerd gaat worden, omdat ze de hogere huur niet kunnen opbrengen".[62] Dit is tekenend voor zijn zoektocht deze uiting van *gentrification* tegen te gaan. In Maastricht (Stokstraatkwartier), Middelburg (Spanjaardstraat) en Deventer (Bergkwartier) was het probleem van verdringing van de oorspronkelijke bewoners al aan het licht gekomen.[63] Een weerbarstig dilemma dat naar zijn mening vroeg om een integrale aanpak, aanpassing en uitbouw van de subsidieregelingen en herstel van de woonfunctie met behoud van het karakter van de gebieden.[64] Hij eindigt zijn toespraak met het besef dat alle begin lastig is en dat de ministeries van VRO en CRM daarom samen de brochure *Hersteld verleden* hebben opgesteld. Gevolgd door een voorstel om 1980 uit te roepen tot het Europees Stadsvernieuwingsjaar.

De visie van Schaefer is politiek-ideologisch gekleurd en zijn verhaal is voor een deel op dezelfde beginselen gestoeld als die van M'75, alsmede de veranderde opvatting over stadsvernieuwing. Misschien geen nieuw verhaal, maar wel uitgesproken door een populaire en invloedrijke politicus in een grootse setting.

[60] Ministerie van volkshuisvesting en ruimtelijke ordening, Toespraak van Staatssecretaris J.L.N. Schaefer, 26 juni 1975, p, 4.1.
[61] Ibid, p, 4.2.
[62] Ibid. p, 4.3-4.4.
[63] In 1978 volgde zelfs het ontnuchterende resultaat van een onderzoek van Bureau Monumentenzorg uit Amsterdam over de Jordaan. Na restauratie van de panden waren in vrijwel alle gerestaureerde panden nieuwe bewoners gekomen. Verfürden, B. (1979), p. 80.
[64] Jaren later in 1981 zou Schaefer het opnieuw proberen met zijn *Plan voor de Steden*, ook wel 'Plan Schaefer' genoemd. Jan Schaefer e.a., *Plan voor de steden*, Amsterdam 1981.

4 Werkwijze *Hersteld verleden*

De brochure *Hersteld verleden van dorpen en steden* komt tot stand op een moment dat de monumentenzorg en een integrale, gebiedsgerichte erfgoedzorg steeds meer betekenis kregen in de samenleving. Maar wat was de aanpak, hoe zat de werkwijze in elkaar en welke stappen werden gezet om te komen tot een integraal plan? Om antwoorden op deze vragen te kunnen geven is het nodig de inhoud van de brochure nader tegen het licht te houden.

Bescherming en rehabilitatie

Hersteld verleden omvat een toelichting en een bijlage met diverse overzichtskaarten.[65] In de toelichting wordt allereerst stil gestaan bij de vraag wat een beschermd stads- of dorpsgezicht is. In 1975 waren al beschermde gezichten aangewezen, maar slechts in beperkte mate.[66] Naast een uiteenzetting over het wettelijk kader (wetsartikelen, bevoegdheden, voorbescherming) is in de wegwijzer aandacht besteed aan het op eenvoudige wijze uitleggen van de achterliggende gedachte van de aanwijzing. Dat onze steden en dorpen beschikken over 'hun eigen karakter, hun eigen gezicht', waarvan vooral de oudere gedeelten zo 'vertrouwd en kenmerkend' zijn. En dat vernieuwing gevolgen heeft: "Een mooi geveltje verliest zijn betekenis als het wordt ingeklemd tussen hoge betonkolossen". Er wordt ook geconstateerd dat de aandacht voor de gehele omgeving groeiende is. Het gaat niet om het individuele pand, maar om het samenspel van 'gebouwen, bestratingen, wallekanten, bomen en ander groen, straatmeubilair, enz.' Niet alleen afzonderlijke monumenten, maar ook 'het geheel waarin deze passen' verdient bescherming.

De wegwijzer *Hersteld verleden* voor het opstellen van een rehabilitatieplan.

In de wegwijzer is ook stil gestaan bij de verschillende subsidieregelingen waarop aanspraak gemaakt kan worden. En het begrip 'woningen met waarde als monument' wordt is toegelicht. Verder komen verschillende planvormen en aanpakken aan de orde die van invloed zijn op stads- en dorpsgezichten. Dit was nodig omdat er een wildgroei was ontstaan in planvormen en bijbehorende subsidieregelingen, wat niet bevorderlijk was voor de overzichtelijkheid. Allereerst wordt het *stadsvernieuwingsplan* genoemd, dit plan varieert van bescherming en herstel tot ingrijpende verandering. Vernieuwing en modernisering van wegen, openbare ruimte en bebouwing krijgen gestalte in het *reconstructieplan*. *Saneringsplannen* gaan uit van sloop van bouwtechnisch slechte woningen. Behoud van de bestaande (woon-)bebouwing en woonomgeving staat centraal in *rehabilitatieplannen*. Herstel van de 'oude schoonheid' in combinatie met woningverbetering voor woonhuizen met waarde monument, de doelstellingen van de samenwerkingsregeling, wordt gepresenteerd als een bijzondere vorm van een rehabilitatieplan. *Renovatieplannen* zijn gericht op verbetering van de woonbebouwing in de sociale sector. Tot slot is het *instandhoudingsplan* vermeld, een plan om verder verval te voorkomen, zoals wind- en waterdicht maken.

Uitvoering en verankering

De brochure introduceert voor de implementatie vervolgens twee nieuwe instrumenten, namelijk het *uitvoeringsplan* en het *meerjarenprogramma.* Deze zorgen in samenhang voor een integrale aanpak en een goede planning voor de langere termijn.

1. Het uitvoeringsplan

Het uitvoeringsplan is gebaseerd op een aantal inventarisaties, uitgebeeld in kaarten van het gebied. Deze kaarten geven inzicht in de cultuurhistorische betekenis, technische kwaliteit van bebouwde ruimte en de bestaande functies. Op basis daarvan kan een combina-

[65] De gezamenlijke publicatie van VRO en CRM werd vergezeld met illustraties van stads- en dorpsgezichten van Publi design te Maastricht. De kaarten waren opgesteld door de Rijksplanologische Dienst in Den Haag.

[66] In 1966 was een versnelling in de aanwijzing werd aangekondigd, maar daar was in 1975 nog niet veel van terechtgekomen. Jaarverslag RPD, 1966.

tiekaart gemaakt worden. Deze combinatiekaart geeft een overzicht van:
- restauratie en verbetering van panden;
- gesloopte bebouwing en geplande vervanging;
- panden en terreinen die een andere functie moeten krijgen;
- herstelwerkzaamheden historisch openbare werken.

De verwervingskaart geeft de voorgenomen aankoop voor sloop/nieuwbouw door de gemeente aan.

2. Het meerjarenprogramma
Omdat de uitvoering niet van de een op de andere dag kan worden gerealiseerd, wordt het opstellen van een meerjarenplan door de gemeente aangeraden. Daarin kan de omvang en het tempo van het restauratieprogramma worden verankerd. Dit biedt de gemeenten een middel om een actief beleid te voeren. Een raming van de particuliere inzet bij panden is ook gewenst. Het meerjarenplan vormt de basis voor toekenning van subsidie door het rijk, of het stellen van een reservering op de rijksbegroting. De hoogte van het subsidiebedrag per panden komt aan bod bij de betreffende subsidieregelingen, maar aan de omvang van een meerjarenplan was niet op voorhand een limiet gesteld. Het plan moet ingaan op de restauratiebehoefte en daarmee in verhouding zijn.

In de wegwijzer komt het *bestemmingsplan* ook nadrukkelijk aan de orde. Een vastgesteld, op bescherming gericht bestemmingsplan is immers een voorwaarde bij de aanwijzing tot beschermd gezicht.[67] De te inventariseren kenmerken, bebouwing, openbare ruimte en openbare werken, ten behoeve van het uitvoeringsplan, kunnen tegelijkertijd benut worden voor het opstellen van het bestemmingsplan. Het uitvoeringsplan zelf zou ook een plek moeten krijgen in bestemmingsplan. Niet iedere gemeente heeft dan al een bestemmingsplan[68] en daarom werd aangeraden, zeker wanneer de technische staat van bebouwing zeer slecht was, al te starten met het maken van een uitvoeringsplan.

Stappenplan
In de bijlage van de brochure zit een set kaarten die te zien zijn als een stappenplan voor een uitvoeringsplan. De kaart laat een topografische weergave zien van een plattegrond van een fictieve stad, inclusief een legenda die aan sluit bij de het doel van de kaart. Tot slot staat kort aangegeven wie de kaart zou moeten samenstellen.

1. Bouwkundige kwaliteitskaart
Geeft inzicht in de technische kwaliteit van de bebouwing: goed, matig of slecht. Reeds gesloopte bebouwing geeft inzicht in de gaten in de stedenbouwkundige structuur. De kaart zou samengesteld moeten worden door de gemeente i.s.m. de Directie van de Volkshuisvesting in de provincie.

2. Functiekaart
Geeft inzicht in de functies van de bebouwing: woningen, winkels en horeca, bedrijven en kantoren, pakhuizen en bijzondere en openbare doeleinden. Van belang voor het eventueel sturen op gewenste functies en verwijdering van minder gewenste functies, alsmede ter verbetering van de vitaliteit van het gebied. Deze kaart bood ook zicht op de toe te voegen woningbouw. De gemeente was verantwoordelijk voor het opstellen van deze kaart.

[67] Bij de Interim Saldoregeling (ISR) werd het opstellen van een bestemmingsplan ook als voorwaarde opgenomen.
[68] Het maken van een bestemmingsplan voor een bestaand gebied was geen verplichting, wanneer er geen grootschalige veranderingen gepland waren.

3. Historische kwaliteitskaart
Geeft inzicht in de historisch-ruimtelijke kwaliteit van panden: beeldbepalend, indifferent, architectonisch beeldverstorend en structureel beeldverstorend.[69] Voor stadsmuren en vestingwerken is een aparte legenda-eenheid opgenomen met eenzelfde kwaliteitsindeling (m.u.v. de aanduiding structureel beeldverstorend). De RDMZ zou de kaart moeten opstellen.

4. Combinatiekaart
Geeft inzicht in de te restaureren, renoveren en rehabiliteren panden, en is daarmee de basis voor subsidie via CRM en/of VRO. De kaart is een synthese van de eerdere kaarten. De kaart zou een product moeten zijn van de gemeente in samenwerking met de RDMZ, de Centrale Directie van de Volkshuisvesting en de Directie van de Volkshuisvesting in de provincie.

5. Verwervingskaart
Geeft inzicht in de verwerving van gronden en opstallen ten behoeve van de uitvoering van de combinatiekaart. De 'verwijdering van bedrijven uit voor woondoeleinden bestemde panden' is eveneens onderdeel van deze kaart, met het oog op handhaving door de gemeente. De verwervingskaart zou samengesteld moeten worden door de gemeente en vergezeld moeten gaan met een verwervingslijst.

6. Voorschets bestemmingsplan
Geeft inzicht in de beoogde bestemmingen en ruimtelijke inrichting van het gebied, zoals herstel van de woonfunctie, concentratie van voorzieningen op centrale locaties en stedenbouwkundige randvoorwaarden, te denken valt aan het aanhouden van de oorspronkelijke rooilijnen en het vullen van 'gaten' in de straatwand. Dit zijn ook uitgangspunten die aansluiten bij de doelstelling van een beschermde gezicht. De gemeente stond aan de lat voor het opstellen van deze kaart.

[69] Panden konden ook gebouwde rijksmonumenten en terreinen met archeologische rijksmonumenten zijn. In de legenda was hier niet in voorzien. Sommige gemeenten kozen ervoor om gebouwd rijksmonument als extra aanduiding toe te voegen. Ten aanzien van archeologie is dit voor zover bekend niet gebeurd.

Maatwerk per gebied
Omdat de rehabilitatieopgave van gebied tot gebied verschilde, was het niet verplicht het stappenplan volledig te doorlopen. Als er sprake was van slechts enkele te restaureren en te verbeteren panden kon volstaan worden met een 'miniplan'. Gemeenten konden ook de inventarisatie ook uitbreiden door bijvoorbeeld een kaartenset specifiek voor de openbare ruimte en groen op te stellen. Omdat er geen verplichting bestond de stappen exact aan te houden, leverde de aanpak een grote variatie aan inventarisaties en uitvoeringsplannen op. Niet de juridische regeling maar de inhoudelijke noodzaak stond centraal. Het uitgangspunt was een op de opgave gericht rehabilitatieplan voor het beschermde stads- of dorpsgezicht.
Om een beeld te geven van de systematiek toegepast in de praktijk worden hieronder twee voorbeelden uitgelicht, waarbij de stappen nagenoeg volledig zijn doorlopen. Het betreft Deventer en Workum.

Basisplan rehabilitatie binnenstad Deventer
Deventer komt als potentieel beschermd stadsgezicht al voor in 1974 in het aanwijzingsprogramma van de RDMZ.[70] Het te beschermen gebied herbergt 1845 panden.[71] Met het Bergkwartier heeft Deventer een vroeg voorbeeld van rehabilitatie van een waardevol historisch gebied. Hoewel veel panden zijn opgeknapt, was er weinig oog voor zittende bewoners. Critici beweren in 1981 zelfs dat het Bergkwartier een 'elite-wijkje' is geworden.[72] Tegelijkertijd liggen andere delen van de binnenstad er nog vervallen bij. In 1972 brengt Deventer het *Basisplan Stadsvernieuwing* voor de gehele binnenstad uit. Dit plan volgt de nieuwste inzichten dat stadsvernieuwing een sociaalmaatschappelijke opgave is, over leefbaarheid en wonen gaat en tevens een continu proces is. In 1976 stelt de gemeente Deventer een globaal uitvoeringsplan op voor ruim 800 panden van slechte of matige kwaliteit die van belang zijn voor het stadsgezicht.

Vanwege de omvangrijke aanpak en kosten kiest het stadsbestuur voor een meerjarenplanning. Dit maakt het mogelijk het Rijk inzicht te geven over de financiële aspecten om zodoende in aanmerking te komen voor de gecombineerde regeling van VRO en CRM (beschikking geldelijke steun verbetering particuliere woningen 1977). Zo ontstond in 1978 het *Basisplan rehabilitatie binnenstad Deventer* dat uitgaat van een meerjarenprogramma van 40 à 50 panden per jaar.[73] De systematiek van het meerjarenplan volgt op hoofdlijnen de uitgangspunten van *Hersteld verleden*. De uitvoering in het Noorderbergkwartier, de Waterstraat/Assenstraat, Binnensingels e.o. en het Noordenbergsingel krijgt prioriteit in de aanpak.

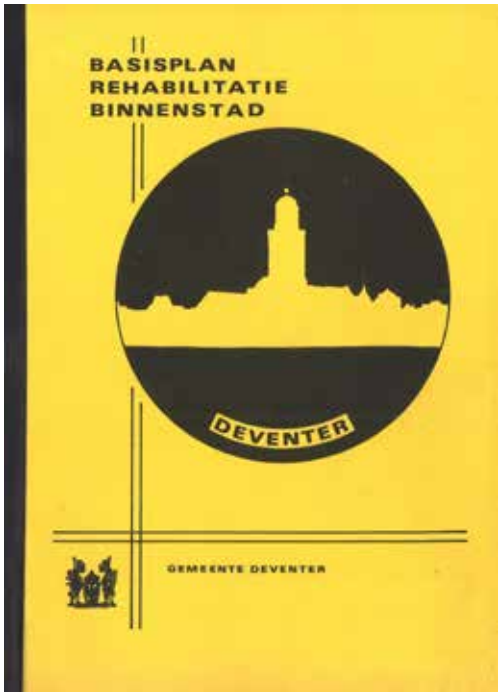

Het Basisplan rehabilitatie binnenstad Deventer uit 1978 was het begin van een planmatige aanpak om de historische stad op te knappen (gemeente Deventer).

De raming van de kosten voor het opknappen van de gehele binnenstad, inclusief kerken, overheidsgebouwen, openbare werken, vestingwerken, inclusief woningen . betreft ca. 20 miljoen gulden per jaar (voor de periode 1978-1982), waarvan 3,5 miljoen gulden voor rehabilitatie van woonhuizen . De kosten moeten gedekt worden door CRM, VRO-EZ, de provincie, gemeente en particuliere eigenaren. Het opknappen van de binnenstad zou 20 jaar moeten duren. Vooruitlopend op de Wet op de stadsvernieuwing- en Dorpsvernieuwing kiest de stad voor een het structuurplan, in combinatie met de leefmilieuverordening, verbeteringsplannen, en herindelingsplannen die gericht zijn op reconstructie en sanering.

[70] RDMZ, *Herinventarisatie van de stads- en dorpsgezichten*, 's-Gravenhage 1982
[71] Peildatum 1984. RDMZ, *Historische factor verdeelsleutel stadsvernieuwingsfonds, Zeist 1984*, 's-Gravenhage 1982.
[72] Utrechts nieuwsblad/NZC, "Spookstraat vol ruïnes in Deventer. Ingestorte monumenten als decor voor oorlogsfilm", 1 juli 1981.
[73] Gemeente Deventer, *Basisplan rehabilitatie binnenstad Deventer*, Deventer 1978.

Bouwkundige kwaliteitskaart - Basisplan rehabilitatie binnenstad Deventer 1978 (gemeente Deventer).

Functiekaart - Basisplan rehabilitatie binnenstad Deventer 1978 (gemeente Deventer).

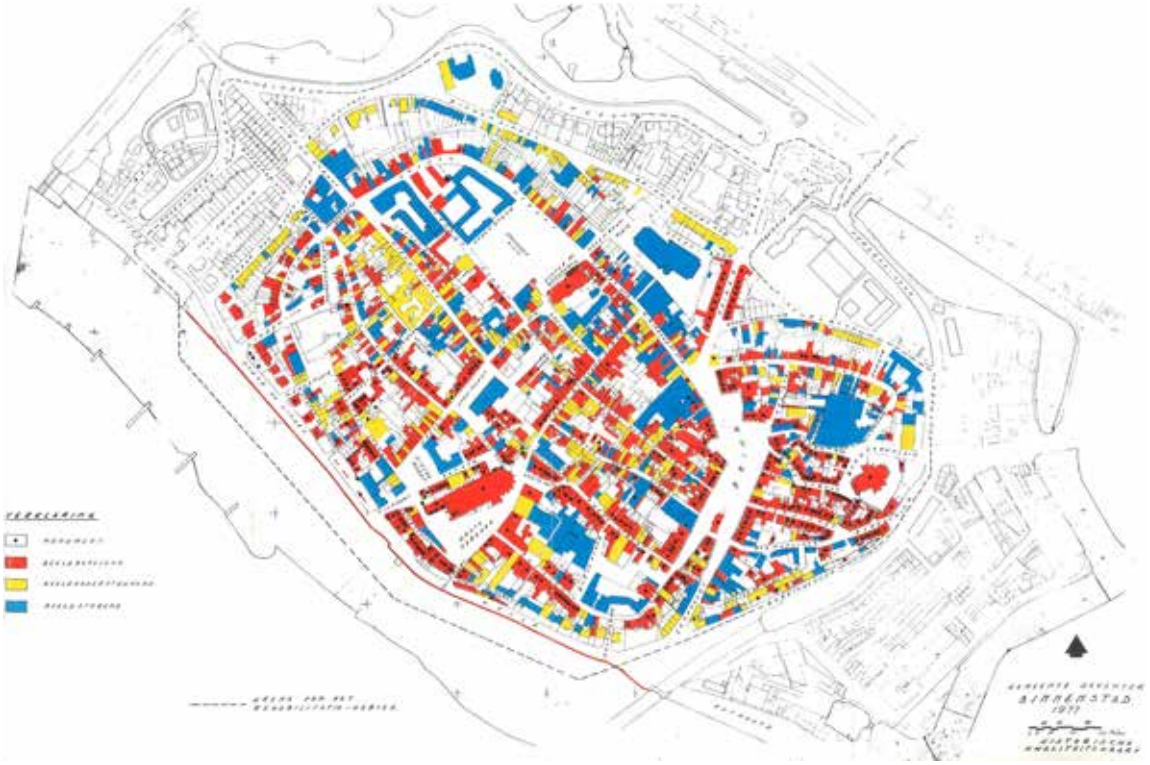

Historische kwaliteitskaart - Basisplan rehabilitatie binnenstad Deventer 1978 (gemeente Deventer).

Combinatiekaart - Basisplan rehabilitatie binnenstad Deventer 1978 (gemeente Deventer).

Bouwvallen en open-gatenkaart - Basisplan rehabilitatie binnenstad Deventer 1978 (gemeente Deventer).

Kwaliteitskaart bestrating - Basisplan rehabilitatie binnenstad Deventer 1978 (gemeente Deventer).

Eigendommenkaart - Basisplan rehabilitatie binnenstad Deventer 1978 (gemeente Deventer).

Actieveldenkaart - Basisplan rehabilitatie binnenstad Deventer 1978 (gemeente Deventer).

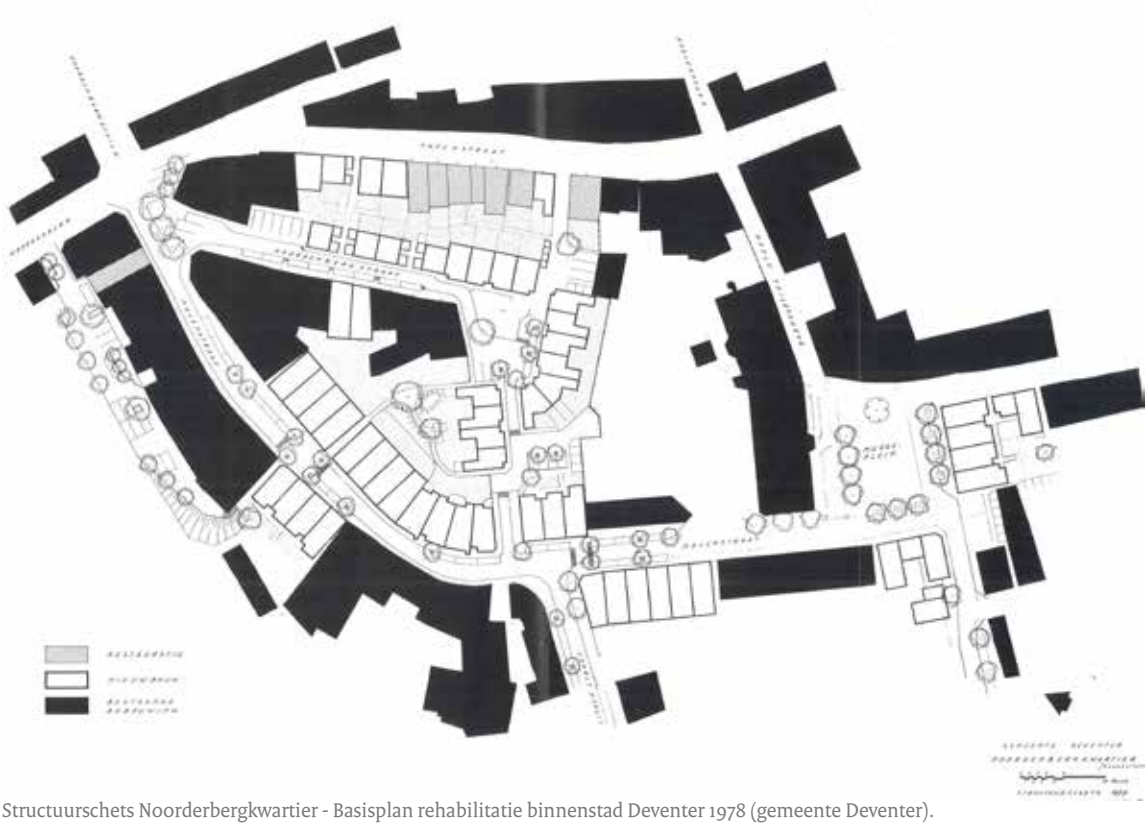

Structuurschets Noorderbergkwartier - Basisplan rehabilitatie binnenstad Deventer 1978 (gemeente Deventer).

Groenkaart - Basisplan rehabilitatie binnenstad Deventer 1978 (gemeente Deventer).

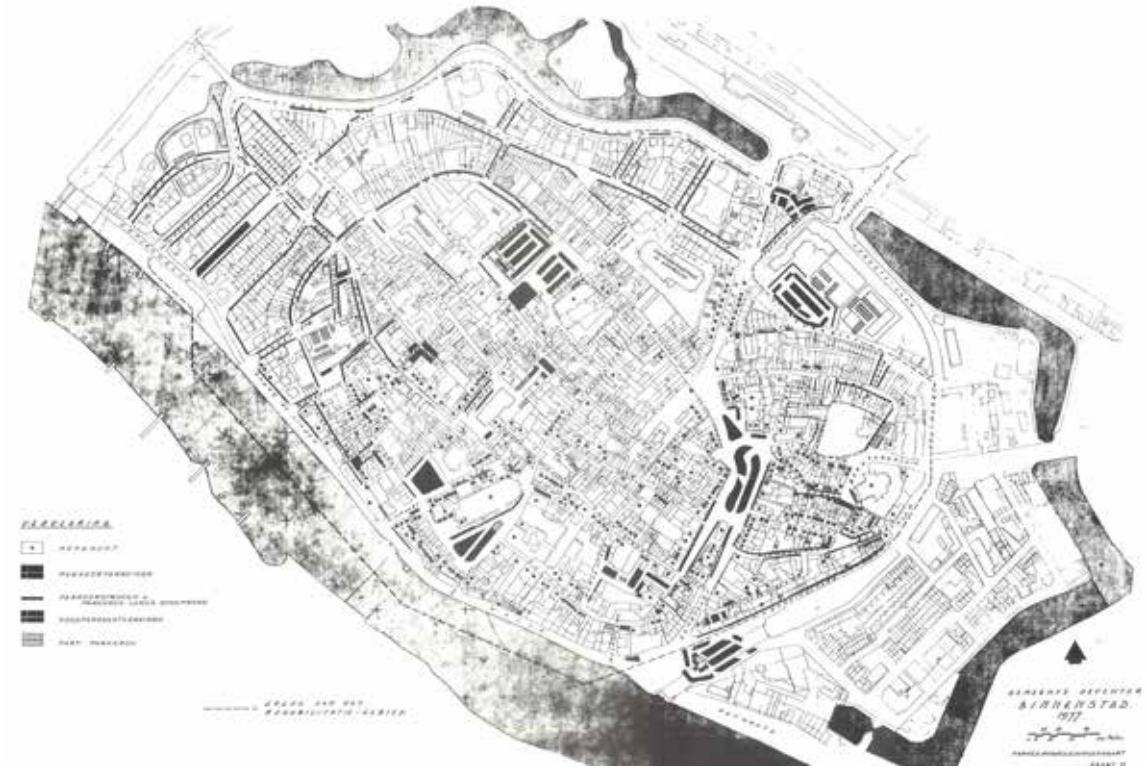

Parkeervoorzieningenkaart - Basisplan rehabilitatie binnenstad Deventer 1978 (gemeente Deventer).

Rehabilitatieplan Workum

Workum komt als potentieel beschermd stadsgezicht eveneens voor in het aanwijzingsprogramma uit 1974 van de RDMZ. Het aantal panden gelegen in het beoogde gezicht wordt niet vermeld. Schaalvergroting en mechanisatie in de landbouw na de Tweede Wereldoorlog hebben grote gevolgen gehad voor het Friese platteland. In kleine steden zoals Workum verdwijnt het agrarische karakter uit het stadsbeeld en maakt plaats voor nieuwbouw met een afwijkend karakter. Vaarten worden gedempt en de bebouwing houdt weinig rekening met de historische rooilijnen. Na 1975 komt nieuw leven in het dorp en enkele gebouwen worden gerestaureerd. Het ontbreekt echter aan een visie voor de waardevolle historische kern als geheel en voor een ruimtelijke ontwikkeling die dienend is aan de lokale gemeenschap. De gemeente wil zich sterker richten op "het behouden en waar nodig versterken van de historisch-ruimtelijke waarde van de stadskern van Workum onder handhaving van de centrum- en woonfunctie".[74]

Deze doelstelling sluit direct aan op die van *Hersteld verleden*. Om de verwezenlijking mogelijk te maken besluit de gemeente daarom tot het opstellen van een rehabilitatieplan (1976). De methode van *Hersteld verleden* wordt grotendeels gevolgd, inclusief voorstudie van het bestemmingsplan. Het plan gaat uit van rehabilitatie van 360 woningen, waarvan ca. 212 panden in principe in aanmerking komen voor subsidie van CRM en VRO. Openbare werken zijn niet cartografisch weergegeven, maar het plan betreft ook verbetering van straatprofielen, herbestratingen, openbare verlichting en algemene vernieuwing van de riolering en walbeschoeiingen. De uitvoering duurde ongeveer 20 jaar.
Uit het kaartmateriaal komt naar voren dat het historisch karakter is behoed voor onherstelbare transformatie en sloop.

[74] Gemeente Workum, Rehabilitatieplan Workum, buro bügel/van de dijk b.v., Groningen 1976, p. 4.

Begrenzingenkaart en stand van zaken rehabilitatie - Rehabilitatieplan Workum 1976 (gemeente Súdwest-Fryslân).

Functiekaart - Rehabilitatieplan Workum 1976 (gemeente Súdwest-Fryslân).

Kaart esthetische waardering - Rehabilitatieplan Workum 1976 (gemeente Súdwest-Fryslân).

Kaart bouwkundige kwaliteit - Rehabilitatieplan Workum 1976 (gemeente Súdwest-Fryslân).

Rehabilitatiekaart - Rehabilitatieplan Workum 1976 (gemeente Súdwest-Fryslân).

Kaart voorstudie bestemmingsplan - Rehabilitatieplan Workum 1976 (gemeente Súdwest-Fryslân).

5 Resultaten *Hersteld verleden*

Van de samenwerking tussen het ministerie van CRM en VRO op het terrein van de stadsvernieuwing in heel Nederland is redelijk veel informatie beschikbaar. De eerder genoemde evaluatie van SOAB richt zich op de woonhuisverbetering in de periode 1970-1985. De jaarverslagen van de RDMZ uit dezelfde periode geven een goede indicatie van de gebieden waar *Hersteld verleden* in de praktijk is toegepast en voor welke beschermde stads- en dorpsgezichten meerjarenplannen zijn opgesteld.[75]

Evaluatie SOAB

In 1985 verlenen de ministeries van VRO en CRM opdracht aan onderzoeks- en adviesbureau SOAB om het beleid tot verbetering van woonhuismonumenten te evalueren voor de periode 1970-1985. De evaluatie van SOAB gaat nadrukkelijk over de effecten van de samenwerkingsregeling (1975-1985) "voor het gemeentelijk beleid inzake functionele en technische verbetering van beschermde en te beschermen stads- en dorpsgezichten, in het bijzonder van de monumentale woonhuizen daarbinnen".[76] In het onderzoek wordt een aantal algemene conclusies getrokken en wordt tevens ingezoomd op vier concrete voorbeelden, namelijk Stevensweert, Middelburg, Utrecht en Borne. De bevindingen van de onderzoekers zijn zeer positief. De gezamenlijke inzet van beide departementen leidde tot stopzetting van verval in stads- en dorpsgezichten en tot versterking van de (woon-)functie van historische binnensteden. Een gebiedsgerichte, planmatige en integrale aanpak werd duidelijk gerealiseerd. De brochure *Hersteld verleden van dorpen en steden* gaf een sterke stimulans aan het maken van een integraal stadsvernieuwingsplan of rehabilitatieplan voor beschermde gezichten. In 1975 beschikte 14% van de gemeenten over een dergelijk plan, in 1979 was dat al 70%.

De integraliteit is ook een stimulans voor eigenaren om te investeren in hun vastgoed omdat het klimaat hiervoor aanzienlijk verbeterde. De vier cases laten zien dat het gevoerde beleid een duidelijk effect had op behoud en herstel van de cultuurhistorische waarden van de gebieden, zowel qua bebouwing als van de historisch-ruimtelijke structuur. Uit een enquête onder gemeenten blijkt dat de brochure bijdroeg aan het opstellen van een uitvoeringsplan. Van de ondervraagde gemeenten had 83% een bouwkundige kwaliteitskaart, 78% een historische kwaliteitskaart, 68% een functiekaart en 63% een combinatiekaart opgesteld. De voorschets voor een bestemmingsplan (43%) en een verwervingskaart (30%) blijven hierbij achter. De verwervingskaart stelde de betreffende gemeenten nagenoeg altijd op in overleg met de RDMZ. Voor 60% geldt dat ook voor de historische kwaliteitskaart of de RDMZ verzorgt deze kaart. Overleg was er ook samen met de Centrale Directie Volkshuisvesting en de Directie van de Volkshuisvesting in de betreffende provincie, zij het in mindere mate. De integraliteit (sloop, verwerving, functiewijziging en verbetering) van het uitvoeringsplan komt ook aan de orde. In 20% van de plannen worden bijzondere openbare werken (kaden, grachten, vestingwerken, maar ook pleinen en boombeplanting) betrokken en in 25% van de plannen is sprake van sloop van storende functies en slechte bebouwing, of verwerving om over te kunnen gaan tot herstel.

Omvang van de operatie

De rehabilitatiebehoefte werd geschat op 30.000 woningen met waarde als monument. De RDMZ stelde in 1981 een overzicht op van het aantal te herstellen woonhuizen volgens goedgekeurde meerjarenprogramma's. Dit overzicht start in het jaar 1974, het jaar waarin de RDMZ begon met het opstellen van jaarverslagen.[77] De overzichten laten een sterke toename zien sinds 1976 en in 1981 komt dit uit op een raming in de meerjarenplannen van 17.264 te herstellen panden. In 1981 komt de continuïteit van de rehabilitatie in het gedrang komt vanwege de beschikbare financieringsmiddelen. De oliecrisis in 1979 en economische neergang in de jaren daarna hebben een groot effect op de financiële situatie van het Rijk, particulieren en de bouwsector.[78] Pas jaren later was sprake van (een licht) herstel vanwege overheidsinvesteringen en dat is terug te zien in een overzicht van de daadwerkelijk verbeterde woonhuismonumenten in het jaarverslag van de RDMZ uit 1984. Dit overzicht komt voor de periode 1970-1984 uit op 13.262 panden. Zonder uitvoerig archiefonderzoek is het echter niet mogelijk het exacte aantal verbeterde woonhuismonumenten te bepalen voor de periode 1975-1985, of voor de uitvoeringsplannen gekoppeld aan de brochure *Hersteld verleden*. Op basis van schattingen kan gesteld worden dat het om ongeveer 15.000 woningen ging.[79]

[75] *Hersteld verleden* heeft uiteraard ook invloed gehad op het herstel en herontwikkeling van de 100 ISR-gebieden. Het gaat hierbij immers ook in het overgrote deel om beschermde of te beschermen stadsgezichten. De resultaten hiervan zijn in het rapport *Stadsvernieuwing in Stroomversnelling* terug te vinden.

[76] Braamse, H. en Cornelissen, W. (1989), p. 1.

[77] In 1974 startte toenmalig hoofddirecteur Jan Jesserun het opstellen van jaarverslagen. Hij kwam uit het bedrijfsleven, waar jaarverslagen al langer gebruikelijk waren (Mededeling Mariet Willinge, 23 januari 2019).

[78] RDMZ, Jaarverslag 1981, p. 21.

[79] Inschatting als de stijgende lijn in de jaren tachtig, die in 1984 tot ongeveer 2000 verbeterde woningen per jaar leidde, zich in 1985 op dezelfde wijze voorzette. De meerjarenplannen gingen overigens uit van een periode van 10 jaar, dus ook na 1985. Het feitelijke aantal panden dat als gevolg van *hersteld verleden* is gerehabiliteerd ligt ongetwijfeld een stuk hoger.

Als we dit resultaat vervolgens afzetten tegen het totale aantal panden (dus ook de niet-woonhuizen) in alle aangewezen en aan te wijzen gebieden in 1984 (141.346 panden[80]) dan gaat het landelijk om ongeveer 10% van het totale gebouwenbestand in de beschermde stads- en dorpsgezichten. Het jaarverslag van 1985 van de RDMZ vermeldt het volgende over de financiële inspanning van het Rijk voor de verbetering van de ongeveer 13.000 woonhuismonumenten in de periode 1972-1984: Het Rijk investeerde 687 miljoen gulden via verschillende regelingen, 60% daarvan kwam van VRO en 40% van CRM.[81] Gemiddeld droeg het Rijk ruim 50.000 gulden bij aan ieder verbeterd woonhuismonument, een fors bedrag in relatie tot de toenmalige vastgoedwaarde van de panden. Van veel van de panden is de vastgoedwaarde tegenwoordig inmiddels vertienvoudigd!

Overzicht per gebied

In het algemeen is een goed beeld te schetsen van de omvang van de operatie destijds. Tegelijkertijd is het duidelijk dat de verschillen van gebied tot gebied groot zijn. Niet overal was de situatie van verval urgent en niet overal was de overheid of lokale gemeenschap actief bezig met rehabilitatie. Voor inzicht in de afzonderlijke gebieden is het nodig in de doorwerking per beschermd gezicht te onderzoeken. Dat overzicht per gezicht voor de periode 1975-1985 is helaas niet terug te vinden in het archief van de RCE of elders voor zover bekend. In de jaarverslagen wordt niet ingegaan op uitvoeringsplannen, maar alleen *of* een meerjarenplan is opgesteld voor een bepaald beschermd gezicht. Een overzicht hiervan is opgenomen in de bijlage.

Deze gegevens moeten met de nodige voorzichtigheid bekeken worden. De systematiek van de aangeleverde gegevens was niet uniform per regio en de gegevens worden soms in meerdere jaarverslagen (opnieuw) genoemd. Niettemin kan vastgesteld worden dat voor een bepaald gebied sprake was rehabilitatie in het kader van de stadsvernieuwing. In sommige gevallen is het aantal panden ook genoemd, waardoor het percentage te rehabiliteren panden ten opzichte van het gehele beschermde gebied ingeschat kan worden. Ook zijn de gerestaureerde openbare werken genoemd.

Gebieden met een meerjarenplan

In een overzicht in het jaarverslag van 1983 staat dat 129 gemeenten over "één of meer goedgekeurde meerjarenprogramma's beschikken". Wanneer de in de jaarverslagen vermelde meerjarenplannen op een rij worden gezet (zie bijlage), dan wordt de enorme omvang pas echt helder. Het aantal steden en dorpen dat de planmatige rehabilitatie heeft opgepakt in de periode 1975-1985 was minimaal 180.[82] Het totaal aantal beschermde en de te beschermen gezichten was in 1974 366 en in 1980 332.[83] Dit betekent dat meer dan de helft van alle gebieden ondersteuning kreeg bij de rehabilitatie in de periode 1975-1985.

In sommige jaarverslagen wordt het aantal te rehabiliteren panden per gebied vermeld. Afgezet tegen het totaal aantal panden in het betreffende gebied (indien bekend) maakt inzichtelijk hoe groot de impact was. In de grote steden gaat het om buurten of delen van de binnenstad. In middelgrote steden en met name op het platteland is de impact soms nog ingrijpender. In Vlieland, Eenrum, Slochteren, Oudeschans, Amstenrade gaat het om de helft of meer van het totaal aantal panden in het beschermde gebied. Broek in Waterland (61%), Spijk (67%) en Winthagen (68%) zijn de grootste uitschieters naar boven. Vlissingen (56%), Breda (38%), Harlingen (37%) en Franeker (31%) hadden er zeker ook anders uitgezien zonder rehabilitatie of stadsvernieuwing.

In hoeverre voor de 180 gebieden met een rehabilitatieplan de brochure *Hersteld verleden* is gevolgd is niet altijd bekend. De ene keer is dat in zijn geheel of soms op onderdelen, zoals uit de evaluatie van SOAB naar voren komt. Vaak gaat dit ook hand in hand met het opstellen van een toelichting bij de aanwijzing tot beschermd gezicht of de voorbereiding daarvan, waaraan de stedenbouwkundig consulent van de RDMZ inhoudelijk een bijdrage leverde of de inventarisatie zelf uitvoerde. Ook wordt de brochure gebruikt bij het opstellen van een op bescherming gericht bestemmingsplan, een verplichting bij de aanwijzing van een beschermd gezicht.

[80] Optelsom van de per provincie vastgestelde aantallen panden per gezicht zoals opgenomen in de publicatie *Historische factor verdeelsleutel stadsvernieuwingsfonds* (RDMZ 1984).

[81] De bijdrage voor rijksmonumenten werden in de ISR voor 60% gefinancierd door CRM en 40% door VRO, voor beeldbepalende panden was dit omgekeerd.

[82] Daarvan zaten twee gebieden niet in het aanwijzingsprogramma van 1974 of 1980 (namelijk Urk en Paesens) maar kunnen bepaalde gebieden ook meerdere beschermde stads- of dorpsgezichten behelzen (bijvoorbeeld Havelte, Oud-Schoonebeek, Assen, Twisk etc.).

[83] Herinventarisatie van de stads- en dorpsgezichten, 's-Gravenhage 1982, p. 37. De meeste gezichten met een meerjarenplan komen voor in het overzicht uit 1974. Een enkele in het overzicht uit 1980.

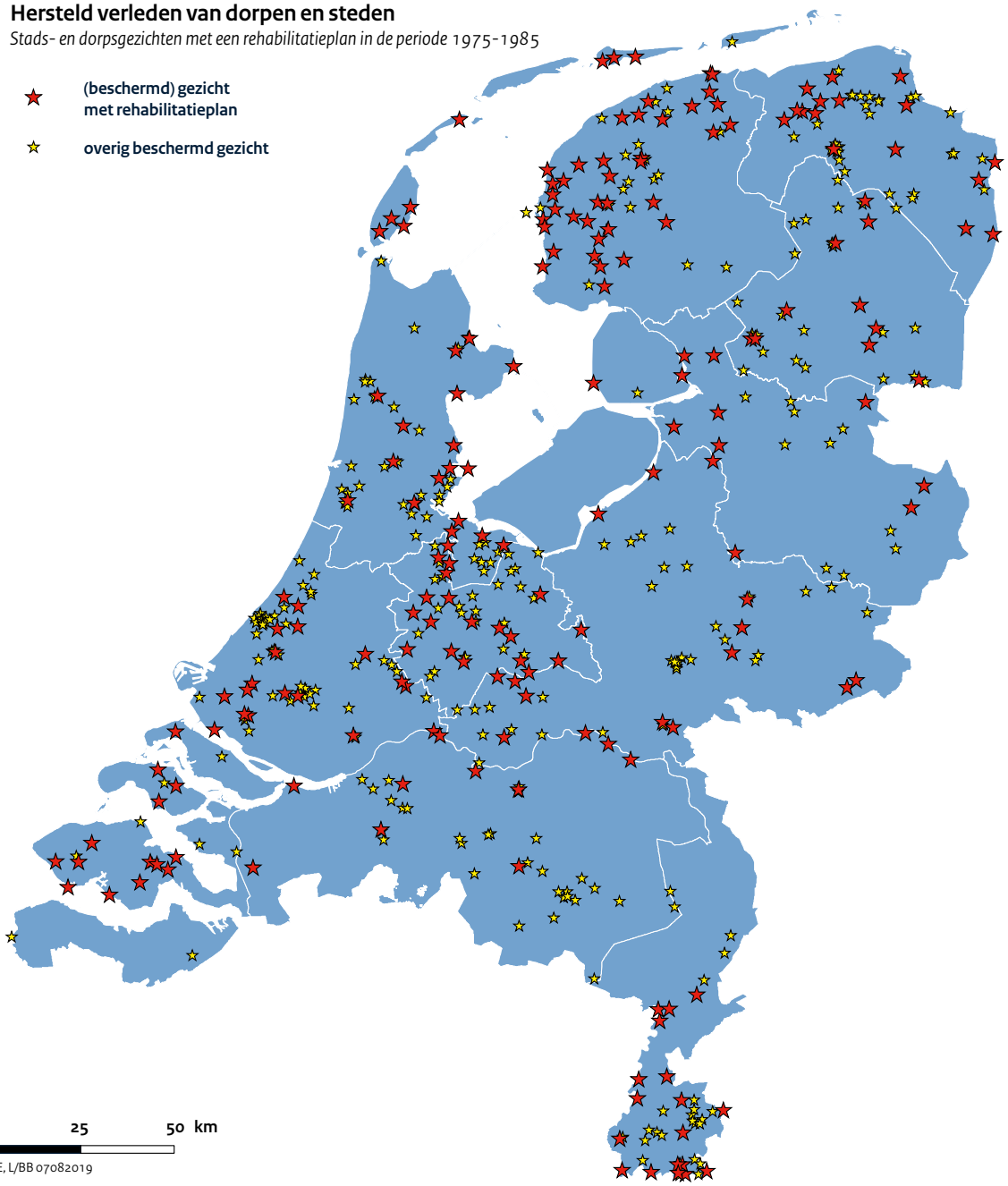

Overzicht van de stads- en dorpsgezichten met een rehabilitatieplan in de periode 1975-1985.

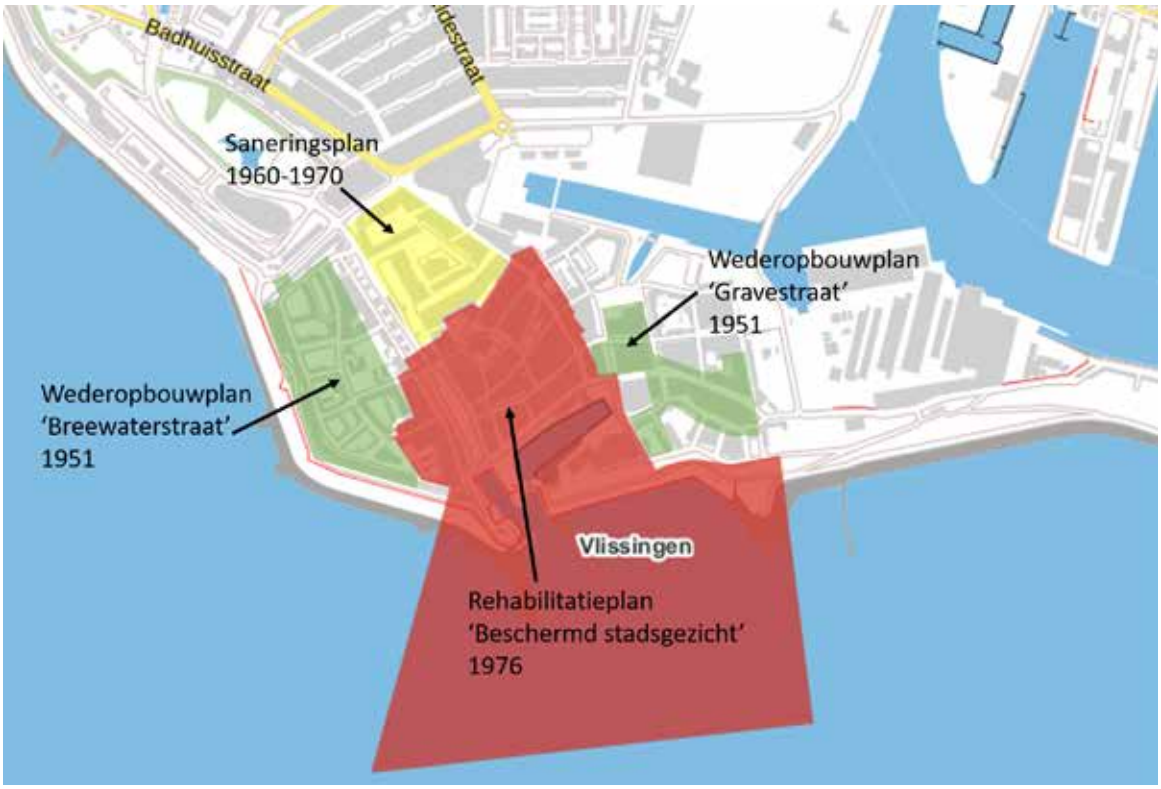

Vlissingen was na WOII zwaar gehavend. In weinig steden zijn de verschillen tussen wederopbouw, sanering en rehabilitatie - functionele en ruimtelijke impact - zo afleesbaar in het stadslandschap.

Verschillen per regio

Op basis van de jaarverslagen is ook een verdeling van de 180 gebieden per provincie te maken (zie tabel 1). In de provincies Noord-Holland en Zuid-Holland is sprake van redelijk veel rehabilitatieplannen. Dit heeft te maken met de omvangrijke verkrotting in oude buurten en de leegloop door de aanleg van grootschalige uitbreidingswijken. Friesland springt er echter met kop en schouders boven uit. Dit komt enerzijds door het grote aantal gezichten in deze provincie en een urgente rehabilitatiebehoefte die samenhing met de bevolkingskrimp op het platteland als gevolg van mechanisatie en schaalvergroting in de landbouw. Het bracht de Provinciale Planologische Dienst (PPD) in 1966 al tot het uitbrengen van een nota over planologische 'herstructurering' van de voorzieningencentra om de problemen het hoofd te bieden op het Friese platteland.[84] Ook in de steden, sommige economisch nauw verbonden met het omringende platteland, is de behoefte aan rehabilitatie hoog . Voor negen van de elf Friese steden zijn meerjarenprogramma's opgesteld. Het krachtige beeld van Friesland als provincie van fraaie historische steden en dorpen is er grotendeels mee gered.

Provincie	Beschermde gezichten	Meerjarenplan '75-'85
Groningen	27	14
Friesland	54	38
Drenthe	25	11
Overijssel	19	10
Flevoland	-	1
Gelderland	26	14
Utrecht	32	15
Noord-Holland	38	20
Zuid-Holland	35	21
Zeeland	17	8
Noord-Brabant	23	10
Limburg	36	18
Totaal	**332**	**180**

Tabel 1. Overzicht van de stads- en dorpsgezichten (aanwijzingsprogramma 1980) per provincie en het aantal gezichten met een meerjarenplan (1975-1985).

[84] Prins. L. en P.J. Timmer (2012), p. 9.

In het noorden is met de rehabilitatie ook aansluiting gezocht bij het *Integraal Structuurplan Noorden des Lands* (ISP). In de jaarverslagen (1982, 1983) wordt gesproken over bijdragen voor stadsvernieuwing, inclusief herstel van openbare werken. Het ISP is voor de provincies Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel. Het moest een 'wetenschappelijke onderbouwd' en integraal antwoord gegeven op de wens de perifere landsdelen mee te laten profiteren van de welvaart. De laagconjunctuur als gevolg van de crises in 1973 en 1979 zorgt er echter voor dat het beleid zich vooral richt op het beperken van de achteruitgang van de werkgelegenheid.[85] In de jaarverslagen van de RDMZ komt het ISP verschillende keren terug bij de rehabilitatie van beschermde gezichten. Ook vanuit VRO wordt vanaf 1979 extra budget voor stadsvernieuwing via ISP beschikbaar gesteld voor financiering van reconstructie- en saneringsplannen van vooral woonhuispanden. In het stadsgezicht Leeuwarden wordt een plan voor openbare werken gesubsidieerd via het ISP vanaf 1982.

In Limburg speelt door de sluiting van de kolenmijnen ook het probleem van economische achteruitgang en werkloosheid. Het verder uitbouwen van toerisme moest nieuw perspectief bieden. De mergellandroute, begin in de jaren zestig aangelegd als route voor autotoerisme, zorgt voor een goede ontsluiting van het gebied.[86] De benodigde infrastructurele aanpassingen eisen tegelijkertijd wel hun tol, want het historisch karakter van menig dorpskern gaat op de schop. Het verzet onder bewoners en landschapsorganisaties is groot, maar tevergeefs. Ondertussen vervielen ook historische panden in de dorpen tot ruïne.[87] De (sociaal-)economische versterkingen vanwege de sluiting van de mijnen, alsmede de onderschatte gevolgen ervan droegen uiteindelijk toch ook bij aan de rehabilitatie in Limburg. De jaarverslagen van 1982 en 1983 maken melding van de *Perspectievennota Limburg* (PNL) uit 1978. Deze nota moet het economische tij keren in de provincie. In 1981 wordt voor de uitvoering van de *Perspectievennota* extra geld voor reconstructie- en saneringsplannen uitgekeerd.

Complimenten en experimenten

Complimenten zijn ook uitgedeeld in de jaarverslagen. Het jaarverslag van 1976 wordt begonnen met de constatering dat het Europees Monumentjaar een "alom aanwezige belangstelling voor behoud en herstel van historische bebouwing en omgeving aan het licht (heeft) gebracht".[88] Goed voor de aandacht voor de historische omgeving en het zorgt voor een toenemend aantal rehabilitatieplannen. Zo worden Kampen, Zwolle, Nijmegen, Zutphen, Maastricht en Roermond in 1976 geroemd om hun aanpak.[89]

Voor het ene gebied verloopt het proces soepeler dan de andere en dit is meestal het gevolg van de bestuurlijk en ambtelijke inzet van gemeenten. Voor een aantal gemeenten wordt in 1981 specifiek vermeld dat de uitvoering van het programma ondanks de crisis goed verloopt. De toestand is gunstiger als het eigendom van panden bij de gemeente ligt of bij 'instanties ter bevordering van de stadsvernieuwing', waarmee stadsherstelorganisaties worden bedoeld. Dit is in 1981 het geval voor Appingedam, Groningen, Deventer, Nijmegen, Zutphen, Leiden, Goes, Middelburg, Roermond, Sittard en Vaals.[90]

Amsterdam heeft een soort *status aparte*. Amsterdam binnen de Singelgracht is als beschermd gezicht al lange tijd in beeld maar het zou nog decennia duren voor dit is doorgevoerd.[91] Volgens Peter van Dun was dit vanwege angst voor belemmeringen en bestond er weinig animo voor de status en bemoeienis vanuit het Rijk. De beschikbaarheid van grote budgetten voor stadsvernieuwing bracht daar verandering in.[92] Amsterdam krijgt zelfs een eigen reserveringsregeling met CRM en VRO in de periode 1973-1977 voor 1108 woonhuizen in de Jordaan en de Nieuwmarktbuurt. Doel was om met rehabilitatie te starten in het Europees Monumentenjaar 1975. Een aantal jaar later komen deze buurten terug in het jaarverslag als ISR-gebieden en meerjarenplannen volgens de samenwerkingsregeling.

In Amsterdam en veel andere gebieden is in de jaren tachtig veelvuldig geëxperimenteerd door een koppeling met andere regelingen. Zo zijn via de *Beschikking geldelijke steun huurwoningen* wooneenheden in monumenten te gerealiseerd. Een koppeling met de Woningwet en HAT-eenheden in 1984 levert veel verscheidenheid op in woningtypen en een mix van oud en nieuw.[93]

---

85 Artikel van dhr. Van Dis over het Integraal structuurplan noorden des lands, gepubliceerd op 29 november 1979. Via *https://www.digibron.nl/search/detail/012d9ef94517b11ecb5ae9ef/integraal-structuurplan-noorden-des-lands*

86 Het Parool 14-12-1963, één van de 14 routes uitgezet door de ANWB om autotoerisme te bevorderen.

87 Dit gold overigens ook voor de vele kastelen en kloosters in dit gebied. Oud-medewerkers van de RDMZ refereerden vaak aan deze periode toen ze moesten kiezen welke kasteel wel, of niet gered werd van de sloop. Er was simpelweg onvoldoende draagvlak en draagkracht om ze allemaal te behouden.

88 RDMZ, Jaarverslag 1976, p. 9.

89 RDMZ, Jaarverslag 1976, p. 34.

90 RDMZ, Jaarverslag 1981, p. 21-22.

91 De aanwijzing werd uiteindelijk pas een feit in 1999. Prins, L., Habets, A.C. en P.J. Timmer (2014), p. 31.

92 Interview Peter van Dun, n.a.v. publicatie 'Bekende gezichten, gemengde gevoelens', 3 december 2014.

93 HAT staat voor Huisvesting Alleenstaanden en Tweepersoonshuishoudens. De gelijknamige nota werd in 1975 door staatssecretaris van Volkshuisvesting Marcel van Dam gelanceerd en maakte het mogelijk meer wooneenheden op een kavel te bouwen.

"Monumentenherstel is op deze wijze uitgegroeid tot een wezenlijk onderdeel van het Amsterdamse stadsvernieuwingsbeleid".[94]

Bijzondere woningprojecten

In de jaarverslagen wordt ook aandacht besteed aan bijzondere voorbeeldprojecten. Om de diversiteit aan te geven, worden hier een aantal projecten benoemd.

- Havelte, Oud-Schoonebeek, Amstenrade, Wittem (Höfke-Schweiberg, Helle, Plaat-Diependal), 1977: meerjarenprogramma's niet alleen voor woonhuizen maar nadrukkelijk ook voor agrarische bedrijfsgebouwen.
- Deventer, 1978: bijzondere vermelding van de restauratie van een aangesloten reeks monumentale woonhuizen in de Assenstraat als bijdrage aan de renovatie van het cultuurhistorisch waardevolle stadsdeel. Deze panden zouden aanvankelijk gesloopt worden vanwege verbreding van de straat voor wegverkeer, maar ze werden gekraakt en dankzij verzet en negatief advies van de RDMZ keerde het tij.[95]
- Maastricht, 1981: CRM en VRO dragen samen bij aan herbestemming van de St. Andrieskapel tot archiefbewaarplaats van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Dit vervallen monument lag in een sanerings- en reconstructiegebied en "handhaving van het gebouw in die toestand zou de functionele ontwikkelingen van dat gebied sterk benadeeld hebben".[96]
- Vaals, 1981: herbestemming van Der Bau, een 18e-eeuws fabrieksgebouw te Vaals, ten behoeve van huisvesting van 1- en 2-persoonshuishoudingen. Dit project wordt uitgevoerd in het kader van herstel woningen met waarde als monument.
- Nijmegen, 1981: CRM draagt voor het eerst bij aan extra kosten van nieuwbouw in het beschermde stadsgezicht als bijdrage aan de gemaakte extra kosten voor de aanpassingen aan de historische structuur.
- Amsterdam 1982: herstel en herbestemming Entrepotdok, een complex historische pakhuizen, als experiment in combinatie met Woningwetregeling voor realisatie van huurwoningen.

Uit deze projecten spreekt een bepaalde flexibiliteit in de uitvoering, zodat rehabilitatie van agrarische bedrijfsbebouwing en herbestemming van monumentale gebouwen ten behoeve van de woonfunctie ook mogelijk waren. Interessant in Maastricht is dat herbestemming tevens een stedenbouwkundig doel diende, namelijk om de rehabilitatie van het gebied beter te faciliteren. Het Entrepotdok spreekt eveneens tot de verbeelding De gemeente, woningbouwvereniging De Dageraad en architectenbureau Van Stigt ontwikkelden een plan voor woningen rond een gemeenschappelijke binnenplaats met inspraak van de toekomstige bewoners.[97]

Entrepotdok Amsterdam in 1981 (boven) en het 'zagen' van een binnenhof voor lichttoetreding tijdens de renovatie in 1983 (onder).

Nijmegen wekt belangstelling omdat CRM hier bij uitzondering nieuwbouw financierde in een beschermd stadsgezicht. De meeste gebouwen in de Benedenstad waren begin jaren zeventig gesloopt. Maatschappelijk verzet tegen de verdere sanering van de wijk zorgt voor een kanteling, mede dankzij het Buurtcomité Benedenstad.[98] Besloten wordt tot herbouw met behoud van het karakter van de wijk met het middeleeuwse stratenpatroon, de hoogteverschillen en stedenbouwkundige kenmerken (bijzondere hoekoplossingen, diverse bouwhoogten, muren). De herbouw duurt van 1978 tot 1983 en ging in totaal om 650 nieuwbouwwoningen, grotendeels sociale huurwoningen, zodat de oorspronkelijk bewoners konden terugkeren.

94 RDMZ, Jaarverslag 1984, p. 36.
95 Bolkestein, C., Erfgoedbewaker en luis in de pels, zestig jaar Stichting Oud Deventer, 2018, p. 38.
96 RDMZ, Jaarverslag 1981, p. 22.
97 Zie https://nl.wikipedia.org/wiki/Entrepotdok en Witte, L., *Stadsvernieuwing in Amsterdam op het Kadijkseilan*, Stadsarchief Amsterdam (https://www.de-alliantie.nl/media/1178/syllabus-entrepotdok.pdf).
98 https://nl.wikipedia.org/wiki/Benedenstad_(Nijmegen)

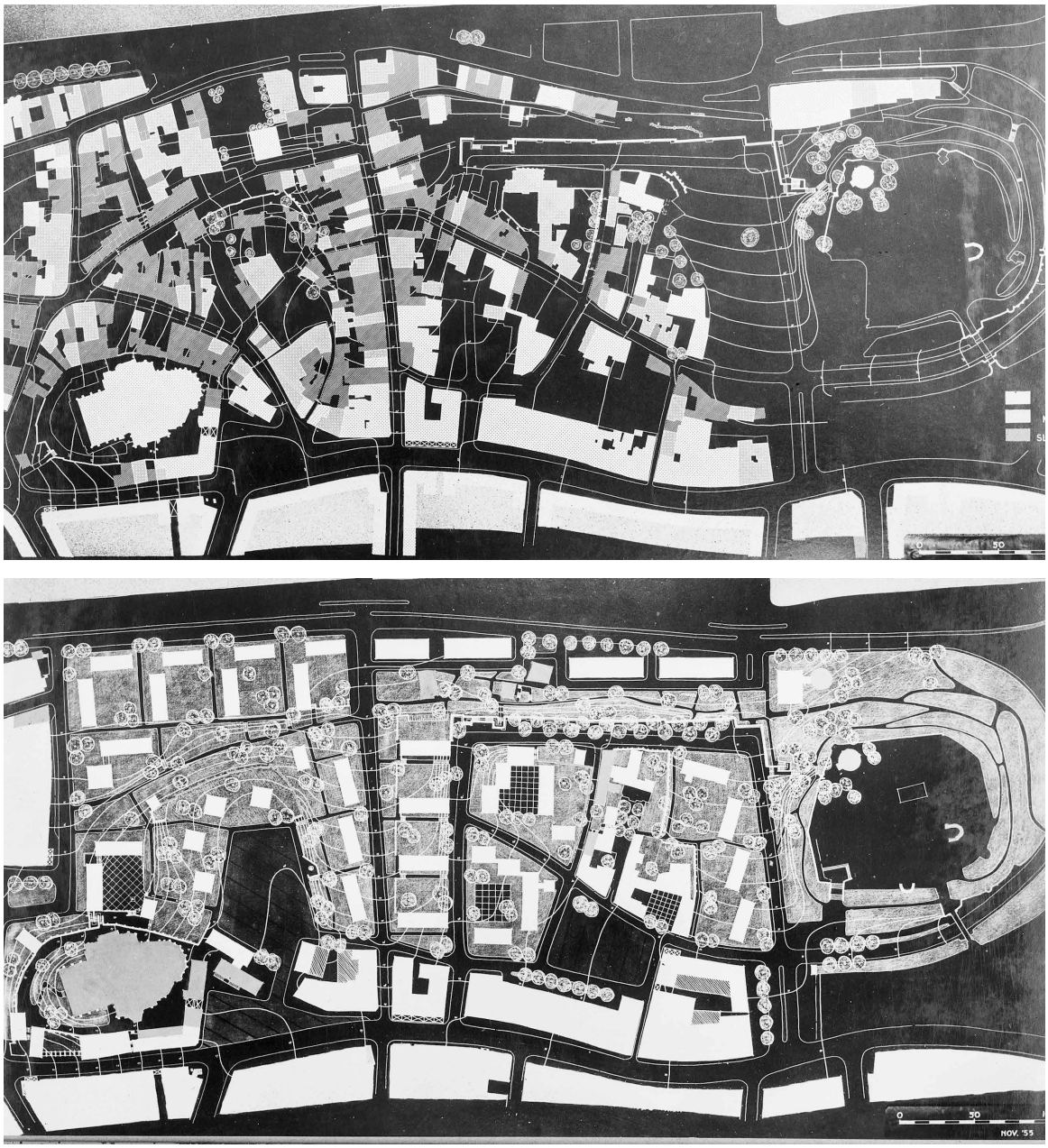

Oude situatie (boven) en saneringsplan met strokenbebouwing voor de benedenstad van Nijmegen (onder).

Met uitzondering van het programma Experimentele Woningbouw (1968-1980) van minister Schut[99] zijn veel sociale huurwoningen in uitbreidingswijken vaak fantasieloos, met een schrale architectuur gebouwd in de periode 1975-1985. In de publicatie Bouwen in Nederland 600-2000 zijn de 'visuele en woontechnische kwaliteit' van stadsvernieuwingsprojecten daarom hoger gewaardeerd dan de gemiddelde uitbreidingswijk in dezelfde periode.[100] De stadsvernieuwing onderscheidt zich vanwege een hogere ambitie, vernieuwing, variatie (mede ingegeven door inspraak) en hogere budgetten. Het Entrepotdok te Amsterdam en de Benedenstad zijn hier exponenten van te noemen.

[99] Meer over dit experiment is te lezen in de Verkenning post65-publicatie *Predicaat experimentele woningbouw 1968-1980*, , M. Barzilay, R. Ferwerda, A. Blom, Amersfoort 2018 *https://cultureelerfgoed.nl/publicaties/predicaat-experimentele-woningbouw-1968-1980*.

[100] Vreeze, N. de, (2007), p. 611.

Openbare werken

Zoals blijkt uit het vorige hoofdstuk maakt behoud en herstel van de openbare ruimte ook onderdeel uit van de handleiding *Hersteld verleden*. In het jaarverslag van 1979 zijn plannen genoemd voor Marken (herstel tientallen bruggen), Delft (herstel kademuren) en Gouda

(herstel Minderbroederbrug). Een structurele aanpak komt pas vrij laat op gang, de prioriteit lag in eerste instantie vooral bij het aanpakken van vervallen panden. Onduidelijkheid over de hoogte van de subsidie voor herstel van de openbare ruimte zal hierbij ook hebben meegespeeld. Vanaf 1982 wordt bij veel gezichten melding gemaakt van overleg en advies over herinrichting en herstel van de openbare ruimte en/of openbare werken. In het jaarverslag van 1983 is sprake van concrete opname in meerjarenplannen en in 1984 wordt gesteld dat herstel van de openbare ruimte 'dikwijls' onderdeel is van de stadsvernieuwingsactiviteiten. Een lijst ontbreekt echter.

Het historische karakter van de openbare ruimte hersteld in Workum, 1979.

Meerjarenplannen voor bijzondere openbare werken zijn in deze periode goedgekeurd in Amerongen, Amersfoort, Oudewater, Wijk bij Duurstede, IJsselstein, Broek in Waterland, Enkhuizen, Hoorn, Medemblik en Monnickendam. Voor Utrecht wordt gesproken over de laatste fase van kadeherstel en in Gorinchem over herstel van bijzondere openbare en infrastructurele werken via de samenwerkingsregeling. In Leiden speelde een plan tot herstel van een groot aantal bruggen om de vrije doorvaart te herstellen en te behouden. Maar ook zonder financiële hulp komt restauratie van voormalige vestingwerken en stadswallen tot stand. De reconstructie van de stadswallen van Sittard kwam gereed zonder financiële medewerking van ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (WVC). Middelburg is een geval apart. In deze stad speelde een plan voor bestratingen, beplantingen en het asfalteren van oude kaaien, vanwege geluidshinder door historische bestrating. In Leeuwarden en Groningen wordt herstel van de openbare ruimte via ISR gesubsidieerd. In Groningen gaat het om de kademuren van het Lage der A, Lopende Diep en Spilsluizen.

Eén van de iconische projecten van de stadsvernieuwing komt ook aan bod in de jaarverslagen, namelijk het herstel van de Binnendieze in Den Bosch. Het gaat hier om een systeem van kleine waterwegen, veelal overkluisd, die de binnenstad doorkruizen. Tot ver in de jaren zestig fungeert het als een open riool en de stank was ondragelijk. Pas in 1969 wordt een gesloten riool aangelegd. Het dempen van de Binnendieze is al voor de Tweede Wereldoorlog in gang gezet en van de twaalf kilometer rest begin jaren zeventig nog zo'n vier kilometer. Het verdwijnen van de Binnendieze zorgde voor veel weerstand onder de bevolking en mede vanwege de aanwijzing van Den Bosch als beschermd stadsgezicht wordt gekozen voor restauratie.[101] In de jaarverslagen komt het 'omvangrijk project' terug in 1978, 1979, 1982 en 1983. VRO en WVC trekken samen op en ook werkgelegenheidsgelden worden ingezet. Het project zou 15 jaar duren en de kosten zijn voor de helft gesubsidieerd. Tegelijkertijd wordt in 1983 geconstateerd dat de toestand van de stadswallen in Den Bosch aanleiding geeft tot ernstige bezorgdheid. Uiteindelijk zou het project van herstel van de Binnendieze en de stadswallen decennia duren waarvoor in de loop der tijd verschillende subsidiestromen zijn aangeboord.

[101] Zie ook *https://www.denbosch-cultuurstad.nl/Categorie/Ontstaan_van_de_Binnendieze*

Met dank aan de stadsvernieuwing beschikt Den Bosch met de Binnendieze nog steeds over een voor Nederland uniek historisch stadslandschap (boven 1926, rechts 1996).

KERMIS
ELSEVIERS
ELSEVIERS

6 Conclusies en aanbevelingen

Stadsvernieuwing als omslagpunt
Het stadsvernieuwingsbeleid en de bijbehorende financiële regelingen hebben menige historische binnenstad, negentiende-eeuwse woonwijk en dorp behoed voor afbraak. Deze gebieden hebben hierdoor hun eigen karakter hersteld of behouden. Zonder overdrijving kan gesteld worden dat door de stadsvernieuwing het unieke Nederlandse steden- en dorpenlandschap aan ons is overgeleverd en zelfs op indrukwekkende wijze verbeterd is. De huidige binnenstad als maatschappelijk centrum van de samenleving en de historische steden en dorpen als belangrijke trekpleisters voor toeristen, hebben daarbij tevens voor een enorme *economische waardevermeerdering* gezorgd.

Bouwen in de stad, behoud van de woonfunctie en leefbaarheid stonden centraal tijdens de stadsvernieuwing. De omslag kon alleen plaatsvinden door een integrale, sector doorbrekende aanpak. Herstel van historische panden, verbouw van leegstaande panden (zoals pakhuizen, scholen, ziekenhuizen) tot woningen, passende nieuwbouw, herstel van kades, vestingwerken en grachten, herinrichting van openbare ruimten en de aanleg van groen gingen hand en hand, zowel organisatorisch als financieel. Dit was alleen mogelijk omdat begin jaren zeventig, zowel landelijk als lokaal, de politieke wil ontstond om deze verandering te maken. De stadsvernieuwing laat zien dat *met de juiste combinatie van integraal beleid, bundeling van geldstromen, politieke ambitie en bestuurlijke daadkracht, complexe opgaven in steden gestuurd en gerealiseerd kunnen worden*.

De ontwikkeling van de stadsvernieuwing vond plaats tijdens de overgang van een centraal gestuurd naar een meer decentraal overheidsstelsel, met de invoering van de Wet op de Stads- en Dorpsvernieuwing in 1985 en een decentraal Stadsvernieuwingsfonds als eindpunt. In de kritische overgangsjaren (1970-1985) werkten *betrokken ministeries met de gemeenten gezamenlijk aan een systematische en consistente aanpak*. Het Rijk had kennis van de lokale praktijk en werkte vanuit een landelijk overzicht. De stadsvernieuwing was een succes omdat de landelijke én de lokale overheden vanuit een gedeelde inhoudelijke ambitie opereerden.

De opgave was gigantisch. Aanvankelijk stond cityvorming, waarbij de woonfunctie in de binnenstad wordt verdrongen door economische functies als kantoren en winkels in de steden centraal. Daarbij verdwenen ook de oorspronkelijke bewoners. Dit leidde tot burgerverzet van de oorspronkelijke bewoners, veelal geholpen of zelfs geïnitieerd door jongeren en studenten, waaronder bouwkundestudenten of net-afgestudeerde architecten. *Deze burgerbetrokkenheid van de lokale gemeenschap leidde tot een omslag in de stadsvernieuwing: inspraak en bouwen voor de buurt*. Dit zou een actuele werkwijze kunnen zijn voor de herontwikkeling van bestaande buurten en wijken in relatie tot burgerparticipatie.

Stads- en dorpsgezichten
De stadsvernieuwing is van grote betekenis geweest voor de instandhouding van beschermde stads- en dorpsgezichten, maar dit geldt ook omgekeerd. Met rehabilitatieplannen en bijbehorende financiële ondersteuning vanuit het Rijk, voor 180 van de 330 aangewezen en beoogde stads- en dorpsgezichten, sprak Jan Schaefer terecht over een '*Deltaplan voor de Beschermde stads- en dorpsgezichten*'. En hoewel iedereen het Deltaplan na Watersnoodramp van 1953 nog kent, is dit deltaplan in de vergetelheid geraakt.

Het Europees Monumentenjaar 1975 heeft bijgedragen aan de emancipatie van de monumentenzorg in Nederland. Uit dit onderzoek blijkt dat het Monumentenjaar, met de stadsvernieuwing, ook veel heeft bijgedragen aan een integrale, gebiedsgerichte benadering. Deze zogenaamde *integrated conservation* gaat uit van de historische omgeving, het behoud van leefbaarheid en de verbindende sociale rol van erfgoed hierbij in stad en land. Cultureel erfgoed stond midden in de maatschappelijke arena en was onderdeel van de ruimtelijke en sociale opgave en ambitie. Door deze denkwijze werd de gebiedsgerichte monumentenzorg toen al ontwikkelingsgericht. *Niet de oriëntatie op het verleden was doorslaggevend voor de (manier van) ingrijpen, maar het toekomstig functioneren van het dorp of de stad.* De stadsvernieuwingsperiode is daarmee een vroeg voorbeeld van een factor- en zelfs een vectorbenadering binnen het erfgoeddomein.

Het Monumentenjaar heeft bovendien gezorgd voor een veel bredere bekendheid van monumenten en monumentenzorg, ook door de nadruk op het herstel van woonhuismonumenten door de samenwerking met VRO. De combinatie met stadsvernieuwing heeft monumentenzorg van elitair naar meer laagdrempelig gemaakt.

Voor de lokale, integrale rehabilitatieaanpak van beschermde stads- en dorpsgezichten werd een handreiking door het Rijk ontwikkeld. Deze brochure *Hersteld verleden van dorpen en steden. Een wegwijzer voor stads- en dorpsherstel* kon ook worden ingezet voor de opstelling van een bestemmingsplan voor een beschermd gezicht. De resultaten en de effectiviteit waren groot, onder andere vanwege de substantiële budgetten die beschikbaar werden gesteld en het toenemende draagvlak uit de samenleving. Maar vooral omdat de overheid behalve

kaders en geld, ook bijdroeg met een assertieve rol in de uitvoering. Het was daarmee een *goed voorbeeld van stimulerende en activerende overheidsbetrokkenheid die adequaat inspeelt op lokale opgaven en erin slaagt om tot een succesvolle uitvoering van gebiedsgericht erfgoedbeleid te komen.*

De stadsvernieuwing betekende niet alleen een omslag in de werkwijze en ontwikkelingsgerichtheid in de monumentenzorg. Ook vond er *een vernieuwing plaats van het vakgebied stedenbouw*: van 'tabula rasa'-benadering naar ontwerpen voor en in een bestaande (historische) stad of dorp.

Terug op de agenda

De geschiedenis van de stadsvernieuwingsperiode moet nog geschreven worden en daarvoor is meer onderzoek nodig. De stadsvernieuwing is weliswaar een begrip in Nederland, maar *de aanpak en de lessen van toen zijn in de vergetelheid geraakt*. Er is veel bronmateriaal beschikbaar, van TV- tot radiofragmenten en van bewonersmanifesten tot gedetailleerde rehabilitatieplannen. Veel hiervan is terug te vinden in de archieven van instellingen, overheden en van individuen betrokken bij de stadsvernieuwing destijds. De generatie die de periode bewust heeft meegemaakt verdwijnt echter langzaam. Het is belangrijk dat herinneringen op eigentijdse wijze een plek krijgen (digitale media, social media) zodat ook nieuwe generaties hier kennis van kunnen nemen.

Uit dit onderzoek blijkt dat Jan Schaefer een grote stempel heeft gedrukt op behoud van historische steden, wijken en dorpen. Zijn visie, de filosofie achter M'75 en de *opvatting over stadsvernieuwing en rehabilitatie van stads- en dorpsgezichten destijds zijn verbluffend actueel*. Bijvoorbeeld als het gaat om de omgeving van objecten, een integrale benadering en vanuit sociaal perspectief: de verbindende rol van erfgoed, de betekenis van erfgoed voor de samenleving, burgerparticipatie en 'inclusiviteit'. De opgaven van nu zijn anders maar de overeenkomst met de doelen van Omgevingswet en de beleidsbrief *Erfgoed telt* (2019) zijn treffend.
Op internationaal terrein verschijnen aspecten van de stadsvernieuwing ook terug op de agenda, zij het op een eigentijdse wijze. Bijvoorbeeld via het Europese *Verdrag van Faro* (2005) dat uitgaat van het participatie en de maatschappelijke en verbindende waarde van erfgoed. En dat geldt ook de *Historic Urban Landscape (HUL) approach* van UNESCO.

Actuele opgave stads- en dorpsgezichten

Het feit dat Nederland over zoveel unieke historische stads- en dorpsgezichten beschikt is mede te zien als een erfenis van de stadsvernieuwing. *Sinds de stadsvernieuwingsperiode is echter niet meer systematisch onderzocht hoe beschermde stads- en dorpsgezichten ervoor staan, en of de beschrijvingen en waarderingen up-to-date om als uitgangspunt te benutten voor bijvoorbeeld de gemeentelijke Omgevingsvisie.*

Wandelend door een historische stads- of dorpskern geeft velen het gevoel dat de gebieden 'af' zijn. *Toch is de dynamiek in veel gebieden hoog en deze neemt de komende jaren alleen maar toe*. Binnenstedelijk bouwen, toenemende verkeersdruk, duurzaamheidsmaatregelen en klimaatadaptie om enkele ontwikkelingen te noemen. In historische dorpen gaat het tevens om schaalvergroting in de landbouw, leegstand en krimp. Verandering is een constante factor en 'eigen' aan historische gebieden, maar vraagt wel om continue aandacht en begeleiding. Het analyseren van het Erfgoedmonitorproject aangaande fysieke veranderingen in beschermde stads- en dorpsgezichten kan hier op aansluiten. Onlangs heeft de Erfgoedinspectie geconstateerd dat veel gemeenten geen beleid meer opstellen voor beschermde stads- en dorpsgezichten. De vraag waarom niet en hoe ze dan anticiperen op nieuwe ontwikkelingen is meer dan legitiem. De vraag hoe het staat met de lokale, cultuurhistorische en stedenbouwkundige expertise is eveneens van belang. Dit kan worden opgepakt bij de evaluatie van het instrument beschermd gezicht (zoals aangekondigd en besloten in beleidsbrief MoMo) en de wederopbouwgebieden van nationaal belang.

De sluipende transformatie van historische steden en dorpen tot woongebied van 'welgestelden', toeristische 'verpretparking' of aantrekkelijk gebied voor buitenlandse investeerders, is een reële bedreiging. De problematiek van Airbnb en de wafel- en ijssalons in Amsterdam komen breed in het nieuws. De overname en het uitbaten van historische panden van Stadsherstel door niet-lokale en buitenlandse beleggers geven zorgen. Ontwikkelingen die leiden tot tegenstellingen, conflictueuze situaties, en als optelsom lokale gemeenschappen zouden kunnen ontwrichten, maar niemand heeft de oplossing. Giethoorn wordt als het Venetië van Holland massaal overspoeld door Chinese toeristen en beleggers. De infrastructurele, ruimtelijke en sociale gevolgen hebben hierbij weinig aandacht gehad en de gemeente Steenwijkerland worstelt met dit vraagstuk. Ondertussen gaat de promotie van historisch Holland door, nemen toeristenstromen nog steeds toe en dreigen monumenten consumentenvoer te worden. *Dat werpt de vraag op hoe we opnieuw van de bedreiging van onze beschermde historische stads- en dorpsgezichten een succes kunnen maken voor de bewoners?*

Kennisleemtes
Het onderzoek richtte zich nadrukkelijk op de stadsvernieuwing en de rol van de monumentenzorg. Flankerend beleid, zoals beleid op het gebied van werkgelegenheid en sociale zaken in relatie tot erfgoedzorg komt slechts zijdelings aan bod. Interessante gebieden in dit kader zijn onder andere Orvelte, Bourtange, Deventer, de mijngebieden in Limburg, het Zuiderzeemuseum en de Zaanse Schans.

Naast herstel van historische panden en structuren heeft de stadsvernieuwing ook met passende nieuwbouw een stempel gedrukt op stads- en dorpsgezichten. Bijvoorbeeld de Benedenstad van Nijmegen en het Boschstraatkwartier in Maastricht. Maar ook kleinere ingrepen binnen een historische straatwand: gaten vullen. Deze panden zijn veelal opgetrokken in een eigentijdse architectuur en vormen daarmee een fascinerend contrast met de gereconstrueerde rijksmonumenten ('verledentijds bouwen'). Stadsvernieuwing en de destijds heersende opvattingen en uitgangspunten voor hedendaagse architectuur en restauratie vielen buiten de scope van dit essay. Voor de betekenis van Post 65-inpassingen als herkenbare laag is onderzoek naar samenhang tussen de ingrepen nodig.

De naoorlogse erfenis (wederopbouw en post 65-laag) komt er in de beschrijvingen van de beschermde stads- en dorpsgezichten bekaaid vanaf en wordt vaak zelfs als aantasting aangemerkt. In het kader van dit onderzoek is hier geen analyse van gemaakt maar dit vraagt wel om nadere beschouwing. Het is van belang te stimuleren dat deze periode een volwaardige plek krijgt in de beschrijvingen en uiteindelijk de Omgevingsplannen van gemeenten.

Eveneens buiten de scope van dit onderzoek is de rol van Stadsherstel. Amsterdam en Deventer zijn bekende voorbeelden van stadsherstelorganisaties met een grote invloed op behoud van het historische karakter van de stad. Vanuit landelijk perspectief is echter geen onderzoek gedaan naar hun relatie met de stadsvernieuwing en rehabilitatie van beschermde gezichten.

Ook in andere landen speelde de problematiek van en opgave in historische binnensteden en ook in andere landen waren de effecten waarschijnlijk groot. Er is onvoldoende kennis om de Nederlandse situatie in een internationale context te zetten, en zo de betekenis hiervan vast te stellen. Een kennisleemte is er ook ten aanzien van mogelijke doorwerking in internationale charters, de doorwerking van het Europese Monumentenjaar 1975 en de HUL benadering van UNESCO. Het is interessant te onderzoeken hoe dit precies zit en of dit een rol kan spelen zijn in of als inspiratie dienen voor de uitdagingen van nu.

Tot slot is ook de rol van archeologie te noemen. De opkomst van de stadsarcheoloog en emancipatie van archeologie op gemeentelijk niveau is nauw verbonden met de grote restauratie en bouwopgaven als gevolg van de stadsvernieuwing. Om conclusies te kunnen trekken is meer kennis van de doorwerking per gebied is vereist, alsmede de rol van stadsherstel in het hele proces.

Aanbevelingen
Hier worden kort een aantal thema's aangestipt, met enkele mogelijke projecten. Deze zijn allemaal gerelateerd aan actuele opgaven (verstedelijking, energietransitie/verduurzaming, klimaatadaptatie, verzakking door bodemdaling, aardbevingen, bewonersparticipatie):

Kennisontwikkeling
- Afstemmen onderzoekagenda met TU Delft en andere universiteiten
- Internationale context stadsvernieuwing destijds en nu (HUL)
- Gebiedsdossiers actualiseren beschermde stads- en dorpsgebieden (BSDG)
- Idem iconen vanuit monumentenzorg (Zaanse Schans, Bourtange, etc)

Beinvloeden
- Stadsvernieuwing als inspiratie voor opgaven van nu verder uitdragen
- Aanhaken bij Omgevingsvisies voor BSDG, door Toelichting van BSDG te actualiseren
- Aansluiten bij flankerend rijksbeleid, bijvoorbeeld Erfgoed telt/Aardgasvrije wijken

Verankeren
- Gebiedsdossiers ontsluiten en handreiking voor gemeenten maken t.a.v. omgevingsplannen/visies.

Literatuur

Algemeen

- Architectenbureau Heineman uit Velp, *Herstelplan Bergkwartier, schets voor herleving van historische schoonheid*, Velp 1967 Bosma, K. en Kolen, J. (red.), *Geschiedenis en Ontwerp. Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed* (Nijmegen 2010)
- Barzilay, M., R. Ferwerda en A. Blom, *Predicaat experimentele woningbouw 1968-1980*, Amersfoort 2018. Bolkestein, C., Erfgoedbewaker en luis in de pels, zestig jaar Stichting Oud Deventer, 2018
- Beek, M., A. van der Mark, *Het ene gebied is het andere niet, Atlas van beschermde stads- en dorpsgezichten in Noord-Holland*, Amsterdam 2009
- Bolkestein, C., *Erfgoedbewaker en luis in de pels, zestig jaar Stichting Oud Deventer*, 2018
- Braamse, H. en Cornelissen, W. C., *Verbetering van woonhuismonumenten 1970-1985: evaluatie van het overheidsbeleid inzake de verbetering van woonhuismonumenten in beschermde en te beschermen stads- en dorpsgezichten,* Zeist 1989
- Buitendijk, K., *Monumenten beter bekeken. Een aanzet tot een visie op het monumentenbeleid tot het jaar 2005 en een doorkijk naar latere jaren* (Rijswijk 1993)
- Bussink, F.L., *Plannen voor stadsvernieuwing, een studie over de relatie tussen planning en recht,* s.n., 1980
- Cammen, H. van der, L. de Klerk, *Ruimtelijke ordening van grachtengordel tot Vinex-wijk*, Utrecht 2010 (Houten 2008)
- Cler, C. de, e.a., 'Vernieuwing en behoud in bestaande kernen', in: *Stedebouw in Nederland. 50 jaar Bond van Nederlandse Stedebouwkundigen*, Zutphen 1985, p. 321-344
- Deben, L., Saneren, continuïteit en verandering in: *Grunfeld* (e.d.) (Alphen aan de Rijn 1974)
- Derksen, W. (e.a.), *Monumentenzorg en effecten van centraal beleid* (Deventer 1983)
- Dun, P. van, 'Vijftig jaar stedenbouwkundige monumentenzorg', in: *In dienst van het erfgoed* [jaarboek monumentenzorg 1997], Zwolle 1997, 167-193
- Es, E. van, L. Voerman, *Stadsvernieuwing in Stroomversnelling. Inventarisatie stadsvernieuwingsplannen Interim Saldo Regeling 1977-1985*, (RCE-rapport Verkenning Post 65) Amersfoort 2018Fels, L., *Bouwen voor de buurt – de stadsvernieuwingswoningen van toen in de buurten van nu* (Amsterdam 2007)
- Gelinck, S. en J. Roncken, *Stadsvernieuwen na Belstato: een praktische verkenning van nieuwe en vernieuwde instrumenten* NIROV & Werkgroep '2Duizend, Amersfoort 1994
- Gemeente Deventer, *Basisplan rehabilitatie binnenstad Deventer,* Deventer 1978
- Goudappel, H.M. (ed.), *Tien jaren stadsherstel; Bergkwartier 1967-1977*, Deventer 1978
- Graaf, R. de, 'In zes dagen van Pakhuis tot woonhuis. Transformatie pakhuizen maandag t/m zondag', in: *Wonen TABK* 8-82, p. 3-4
- Grijzenhout, F. (ed.), 'Inleiding', in: *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip*, Amsterdam 2007, p. 1-20
- Haagsma, I., H. de Haan, *Stadsvernieuwingsgids van Amsterdam,* Uitgeverij Contact 1985
- Hoeks, L., *"In geouwehoer kun je niet wonen."Het leven van Jan Schaefer*, Amsterdam 2017
- Interview Peter van Dun, n.a.v. publicatie 'Bekende gezichten, gemengde gevoelens, 3 december 2014
- Interview Piet Mollema, april 2018
- Jacobs, J., *The Death and Life of Great American Cities*, 1961
- Janssen, J., E. Luiten, H. Renes en E. Stegmeijer, *Heritage as sector, factor and vector: conceptualizing the shifting relationship between heritage management and spatial planning*, Wageningen 2017
- Jokilehto J. (2007), 'International charters on urban conservation: some thoughts on the principles expressed in current international doctrine', in: *City & Time 3* (3): 2. [online] URL: http://www.ct.ceci-br.org
- Kempers, A., *Van stadsvernieuwen naar herstructureren. Een vergelijking tussen de stadsvernieuwingen van 1970-1980 en de krimpproblematiek van tegenwoordig*, Stageverslag RCE, 2012
- Ley, P. de en J. van der Bout, 'Bevolking van een stuk Amsterdam stelt zelf de norm. Bickerseiland', *Plan* 2 1971, p. 33-48
- Liagre Böhl, H. de, *Steden in de steigers. Stadsvernieuwing in Nederland 1970-1990*, Amsterdam 2012
- Ministerie van Infrastructuur en Milieu, *Canon van de ruimtelijke ordening. 35 iconen van ruimtelijke ordening in Nederland*, Den Haag 2012
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Erfgoed telt. De betekenis van erfgoed voor de samenleving*, Den Haag 2018
- Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening en het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, *Hersteld verleden van dorpen en steden. Een wegwijzer voor stads- en dorpsherstel,* Den Haag/Amsterdam 1975
- Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, *Toespraak van Staatssecretaris J.L.N. Schaefer van Volkshuisvesting, gehouden op 26 juni 1975 in de Ridderzaal in Den Haag, op de jubileumbijeenkomst "100 jaar overheidszorg voor het cultureel erfgoed", georganiseerd door het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk in het kader van het Monumentenjaar 1975*, Den Haag 1975

- Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, *Structuurschema Volkshuisvesting*. Den Haag 1976/1977
- Mollema, P., *Stadspassie*, Ministerie van VROM/DGR/ ReO, Den Haag 2005
- Nationale Woningraad, 'Monumentenzorg en volkshuisvesting' in: *Woningraad Extra* 51 (1990)
- Nelissen, N., *Monument en samenleving: een toekomst voor ons verleden: Europees monumentenjaar 1975. Discussienota van de Raad der Europese Gemeenten*, Maastricht 1974
- Nijkamp, P, A. Soffer-Heitman, *Stadsvernieuwing. Sociaal-ekonomische verkenning van de bedreigingen en nieuwe levenskansen van de stad*, Assen 1979
- Ottens, E., 'Volkshuisvesting op een keerpunt. Volkshuisvesting 1965-1975', in: *Wonen TABK* 19 (1979), p. 9-40
- Prins, L., A.C. Habets en P.J. Timmer, *Bekende gezichten gemengde gevoelens, Beschermde stads- en dorpsgezichten in historisch perspectief*, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort 2014
- Prins. L. en P.J. Timmer, Cultuurhistorische Verkenning 'Krimp in de beschermde dorpsgezichten van Dongeradeel, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort 2012
- Provinciale Planologische Dienst Zuid-Holland, s*tadsvernieuwing in twintig Zuid-Hollandse gemeenten*, Provincie Zuid Holland, Den Haag 1976
- *Reformatorisch Dagblad*, 'Een toekomst voor ons verleden, Europees Monumentenjaar 1975 (M 75)', 30 mei 1975, p. 11
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Herinventarisatie van de stads- en dorpsgezichten*, 's-Gravenhage 1982
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Historische factor verdeelsleutel stadsvernieuwingsfonds*, Zeist 1984
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Jaarverslag 1975*, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 1976, t/m *Jaarverslag 1985*, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 1986
- Schaefer, J., (e.a.), Plan voor de steden, Amsterdam 1981
- Schuiling, D., 'Stadsvernieuwing door de jaren heen', in: *Rooilijn*, jg 40 nr. 3 (2007), p. 158-165
- Smook, R.A.F., *Binnensteden veranderen. Atlas van het ruimtelijke veranderingsproces van de Nederlandse binnensteden in de laatste anderhalve eeuw,* Zutphen 1984
- Snel, K., *20 Jaar Raad voor de Volkshuisvesting*, Woningraad Extra, Amsterdam 1985
- Taverne, E., I. Visser (red.), *Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*, Nijmegen 1993
- Tilman, K. *Projectontwikkelaars en Participatie van Bewoners/ Belangengroepen bij Herstructurering – een vergelijking tussen de stadsvernieuwingen van de jaren '70/'80 en de huidige herstructurering* , Den Hartog 2003
- Trouw/Nieuwe Leidsche Courant, 'Nieuwe visie op monument na eeuw slopen en lijmen', 31 december 1974, p. 15. https://leiden.courant.nu/issue/NLC/1974-12-31/edition/0/page/13
- UNESCO, *New Life for Historic Cities: The Historic Urban Landscape Approach Explained*, Paris 2013. http://whc.unesco.org/uploads/news/documents/news-1026-1.pdf
- Utrechts nieuwsblad/NZC, Spookstraat vol ruïnes in Deventer. Ingestorte monumenten als decor voor oorlogsfilm , 1 juli 1981
- Verfürden, B. Het imago van de monumentenzorg , in: *In dienst van het erfgoed*. Jaarboek Monumentenzorg 1997, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 1997
- Voorden, F. van, *Inleiding tot de actuele monumentenzorg*, Delft 1989
- Vreeze, N. de, *Woningbouw, inspiratie en ambities*, Almere 1993
- Wagenaar C., *Town Planning in the Netherlands since 1800*, Rotterdam 2011
- Wiardi Beckman Stichting, *Nieuw leven in oude wijken, Jan Schaefer en de stadsvernieuwing,* Amsterdam 1977
- Witte, L., *Stadsvernieuwing in Amsterdam op het Kadijkseiland*, Stadsarchief Amsterdam

Overige bronnen

- https://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/169-the-declaration-of-amsterdam Oktober, 1975 (geraadpleegd 18-03-2019).
- https://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/170-european-charter-of-the-architectural-heritage, *Charter of the Architectural Heritage - 1975*, Adopted by the Council of Europe, October 1975.
- https://www.nytimes.com/1975/11/02/archives/european-architectural-heritage-year.html New York Times, 'European Architectural Heritage Year', 2 November 1975, p. 380

Dossiers stad & dorp

Assen

- Dienst gemeentewerken Assen, *Combinatiekaart*, schaal 1:2000, Assen

Birdaard

- Gemeenten Ferwerderadeel-Dantumadeel, *Voorstel beschermd dorpsgezicht en rehabilitatieplan Birdaard*, Stedenbouwkundig adviesbureau Witpaard & partners, Zwolle 1982

Delft
- Raue, J.J., Delft. De restauratie, renovatie en sanering van een Hollandse stad, Overdruk uit het regionaal-historisch tijdschrift 'Holland, jg. 7, nr. 6 (1975), pp. 409-442

Deventer
- Bolkestein, C., *Erfgoedbewaker en luis in de pels, zestig jaar Stichting Oud Deventer*, Stichting Oud Deventer 1948-2008, 2018

Dwingeloo
- Gemeente Dwingeloo, Werkprogramma dorpsvernieuwing + meerjarenprogramma verbetering beeldbepalende panden, concept, Bügel Dubbeling Partners b.v., Groningen 1984

Oldeboorn
- *Beschermd dorpsgezicht in voorbereiding Oldeboorn*, kaart betreffende bouwtechnische kwaliteit, schaal 1:1000
- Bijlage 2, *Bouwtechnische kwaliteit Oldeboorn-kom*, schaal 1:1000, opname 21 juni 1986
- Bijlage 3, *Rehabilitatievoorstel Oldeboorn kern*, schaal 1:1000, opname 21 juni 1986

Rien
- Grontmij N.V., *Rehabilitatieplan Rien*, De Bilt 1991

Rotterdam
- Stoof, J. en P. Kuenzli (red.), *Een huisbaas wordt bouwheer. De ontwikkeling van de opdrachtgeversrol in twintig jaar Rotterdamse stadsvernieuwing*, Uitgeverij 010, Gemeentelijk Woningbedrijf Rotterdam, Rotterdam 1993

Utrecht
- Verlaan, A. en P. van Vliet, m.m.v. R. Apell en W. Thommes, *Van eenvoudige doch harmonische architectuur, vijftien jaar woonhuisrestauraties in Utrecht*, Utrecht/Antwerpen 1979

Vlissingen
- Cats, J., 'Ingrijpende reconstructies bij uitvoering saneringen', in: *Vervlogen Vlissingen. Indrukken uit de periode 1945-jaren zeventig*, Nr. 5 (1992), pp. 28-35
- Broeder, den, R., 'Stadsvernieuwing in Vlissingen', in: *Den Spiegel*, jg. 14, nr. 2 (1996), pp. 2-7
- Dijk, van, A.H.M., 'Sanering', in: *Den Spiegel*, jg. 14, nr. 2 (1996), pp. 2-7

Workum
- Gemeente Workum, *Rehabilitatieplan Workum*, buro bügel/van de dijk b.v., Groningen 1976
- Leeuwarder Courant, De gevelwanden van Workum, Leeuwarden 1984

Bijlage

Meerjarenplannen beschermd stads- of dorpsgezichten 1975-1985

Betreft vermeldingen over meerjarenplannen voor beschermde stads- en in de jaarboeken van de RDMZ 1975-1985.

Gemeente:
- indeling naar gemeenten geldend vanaf 1 januari 2019.

Gezicht:
- het beschermde stads- of dorpsgezicht of in het geval van bescherming van bepaalde gebieden de plaats waar deze in is gelegen;
- het jaartal betreft een verwijzing naar het aanwijzingsprogramma waar het gebied voor het eerst in genoemd wordt (bron: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Herinventarisatie van de stads- en dorpsgezichten*, 's-Gravenhage 1982);
- het aantal panden in het beschermde gezicht in 1984 (bron: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Historische factor verdeelsleutel stadsvernieuwingsfonds*, Zeist 1984).

Jaar:
- het verslagjaar waarin het betreffende gezicht en/of gemeente genoemd wordt.

MJP:
- vermelding over een meerjarenplan (MJP) dat is ingediend bij de RDMZ inclusief het verslagjaar waarin het vermeld wordt. Vanwege afwijkende informatie per regio kan hier sprake zijn van overlap. Gezichten met enkel vermelding over individuele rehabilitaties en met meerjarenplannen alleen in voorbereiding zijn niet meegenomen;
- indien een concreet aantal panden, als onderdeel van een meerjarenplan, is genoemd in de jaarboeken is dit procentueel afgezet tegen het totaal aantal panden in het gezicht.

ISR:
- vermelding over de Interim Saldo Regeling (ISR) inclusief het verslagjaar waarin het vermeld wordt.

OR:
- vermelding over een meerjarenplan (MJP) of concreet project dat betrekking heeft de openbare ruimte of openbare werken.

Bijzonderheden:
- overige vermeldingen die betrekking hebben over het betreffende stads- of dorpsgezicht (of gemeente) in relatie tot de stadsvernieuwing en rehabilitatie-plannen.

	Gemeente	Gezicht	Jaar	MJP	ISR	OR	Bijzonderheden
GR	Appingedam	Appingedam 1974 319 panden*	75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 84	MJP 1976: 120 panden (van 319 = 38%*).	-	-	1981: uitvoering programma verloopt goed, vanwege eigendom gemeente of instanties. 1984: advies herinrichting openbare ruimte. * optelsom inclusief het gezicht Marsum (gemeente Appingedam 1984).
GR	Delfzijl	Spijk 1974 89 panden	76, 77, 78, 79, 80, 84	MJP 1976: 60 panden (van 89 = 67%).	-	-	1984: advies herinrichting openbare ruimte.
GR	Groningen	Groningen 1974 4907 panden	75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84	MJP 1976: 30 panden (van 4907 = 1%). MJP 1979: onbekend. MJP 1981: onbekend.	Ja, vanaf 1982	Via ISR, 1983	1976: meerjarenplan betreft Martinikerkhof e.o. 1980: stadsvernieuwingsplan in uitvoering conform ISR. 1981: uitvoering programma verloopt goed, vanwege eigendom gemeente of instanties. 1981: meerjarenplan betreft uitbreiding ouder programma. 1981: budget stadsvernieuwing vanuit het Rijk voor ISP (*Integraal Structuurplan Noorden des Lands*), via VRO 20 panden per jaar. 1982: in Groningen en Leeuwarden lopen financiering van stadsvernieuwingsprojecten gedeeltelijk via het ISP (*Integraal Structuurplan Noorden des Lands*). Zij omvatten soms ook het herstel van openbare werken. 1982: mogelijkheid tot subsidie voor restauratie monumentale woonhuizen via ISR. 1982: overleg over herstelplan herinrichting openbare ruimte en toepassing van kostenbesparende Zierikzee-methode kademuren Lage der A. 1983: streven om ook Beschikking geldelijke steun huurwoningen toe te passen, om in monumenten wooneenheden te realiseren op basis van de Woningwet. 1983: openbare werken, via ISR herstel kademuren Lage der A, Lopende Diep, Spilsluizen voltooid. 1984: advies herinrichting openbare ruimte.

	Gemeente	Gezicht	Jaar	MJP	ISR	OR	Bijzonderheden
GR	Het Hogeland	Eenrum 1974 155 panden	76, 77, 78, 79, 80	MJP 1977: 80 panden (van 155 = 52%).	-	-	-
GR	Het Hogeland	Winsum-Obergum 1974 255 panden	76, 77, 78, 79, 80	MJP 1979: onbekend.	-	-	-
GR	Midden-Groningen	Slochteren 1974 35 panden	76, 78, 79, 80	MJP 1976: 20 panden (van 35 = 57%).	-	-	-
GR	Oldambt	Nieuwe-schans 1974 90 panden	76, 77, 78, 79, 80	MJP 1976: 21 panden (van 90 = 23%).	-	-	-
GR	Stadskanaal	Smeerling 1974 8 panden	76, 77, 78, 80	MJP 1980, onbekend.	-	-	-
GR	Westerkwartier	Ezinge 1974 179 panden*	77, 78, 79, 80	MJP 1979, onbekend.	-	-	* optelsom inclusief de gezichten Garnwerd en Oostum (gemeente Ezinge, 1984).
GR	Westerkwartier	Garnwerd 1974 179 panden*	77, 78, 79, 80	MJP 1979, onbekend.	-	-	* optelsom inclusief de gezichten Ezinge en Oostum. (gemeente Ezinge, 1984)
GR	Westerkwartier	Niehove 1974 125 panden*	76, 77, 78, 79, 80	MJP 1977: 46 panden (van 125 = 37%*).	-	-	* optelsom inclusief het gezicht Saaksum (gemeente Oldehove 1984). Meerjarenplan mogelijk in combinatie met Saaksum.
GR	Westerkwartier	Saaksum 1980 125 panden*	76, 78, 79, 80	MJP 1978, onbekend.	-	-	* optelsom inclusief het gezicht Niehove (gemeente Oldehove 1984). Meerjarenplan mogelijk in combinatie met Niehove.
GR	Westerwolde	Bourtange 1974 86 panden	76, 77, 78, 79, 80	MJP 1976: 10 panden (van 86 = 12%).	-	-	1977: start woonhuisrestauratie via werkgelegenheidsbudget.
GR	Westerwolde	Oude Schans 1974 56 panden	76, 78-80	MJP 1976: 30 panden (van 56 = 54%).	-	-	-
FR	Ameland	Ballum 1974 266 panden*	83, 84	MJP 1983, onbekend.	-	-	1984: advies herinrichting openbare ruimte. * optelsom inclusief de gezichten Hollum en Nes (gemeente Ameland, 1984).
FR	Ameland	Hollum 1974 266 panden*	77, 79, 83, 84	MJP 1983, onbekend.	-	-	1984: advies herinrichting openbare ruimte. * optelsom inclusief de gezichten Ballum en Nes (gemeente Ameland, 1984).
FR	Ameland	Nes 1974 266 panden*	83, 84	MJP 1983, onbekend.	-	-	1984: advies herinrichting openbare ruimte. * optelsom inclusief de gezichten Ballum en Hollum. (gemeente Ameland, 1984).
FR	De Friese Meren	Langweer 1974 88 panden	83, 84	MJP 1983, onbekend.	-	-	-
FR	De Friese Meren	Sloten 1974 377 panden*	75, 76, 78, 79, 80	MJP 1976: 70 panden (van 377 = 19%*).	-	-	* optelsom inclusief het gezicht Balk (gemeente Gaasterland, 1984).
FR	Harlingen	Harlingen 1974 1532 panden	74, 76, 77, 78, 79, 80, 82	MJP 1977: 552 panden (van 1532 = 36%).	-	-	1974: samen met VRO ondersteuning aan woonhuisherstel in verkortte Zoutsloot en Vijverbuurt (stadsherstel), tal van restauraties voltooid. 1982: overleg herstelplan openbare werken.

	Gemeente	Gezicht	Jaar	MJP	ISR	OR	Bijzonderheden
FR	Heerenveen	Oldeboorn 1974 645 panden*	83	MJP 1983, onbekend.	-	-	* optelsom inclusief de gezichten Grouw, Poppingawier en Warga (gemeente Boornsterhem in 1984).
FR	Leeuwarden	Grouw 1974 645 panden*	76, 77, 78, 79, 80	MJP 1977: 77 panden (van 645 = 12%*).	-	-	* optelsom inclusief de gezichten Oldeboorn, Poppingawier en Warga (gemeente Boornsterhem in 1984).
FR	Leeuwarden	Huins 1974 276 panden*	83, 84	MJP 1983, onbekend.	-	-	* optelsom inclusief de gezichten Lutkewierum, Rien, Mantgum, Oosterend en Weidum (gemeente Litterenseradeel 1984).
FR	Leeuwarden	Leeuwarden 1974 2004 panden	75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 84	MJP 1977: 441 panden (van 2004 = 22%).	Ja, vanaf 1980	Via ISP en ISR, vanaf 1982	1980: stadsvernieuwingsplan in uitvoering conform ISR. 1982: in Groningen en Leeuwarden loopt financiering van stadsvernieuwingsprojecten gedeeltelijk via het ISP (*Integraal Structuurplan Noorden des Lands*) Zij omvatten soms ook het herstel van openbare werken. 1982: mogelijkheid tot subsidie voor restauratie monumentale woonhuizen via ISR. 1982: overleg herstelplan openbare werken. 1984: herstel van openbare werken via ISR gesubsidieerd.
FR	Noardeast-Fryslân	Birdaard 1974 355 panden*	82, 84	MJP 1982, onbekend.	-	-	1984: advies herinrichting openbare ruimte. * optelsom inclusief de gezichten Ferwerd, Hallum, Hogebeintum en Janum (gemeente Ferwerderadeel in 1984).
FR	Noardeast-Fryslân	Dokkum 1974 1420 panden*	76, 77, 78, 79, 80	MJP 1976: 220 panden (van 1420 = 15%*).	-	-	* optelsom inclusief de gezichten Ee, Holwerd, Metslawier en Moddergat (gemeente Dongeradeel in 1984).
FR	Noardeast-Fryslân	Ee 1974 1420 panden*	76, 77, 78, 79, 80, 84	MJP 1977: 45 panden (van 1420 = 3%*).	-	-	1984: advies herinrichting openbare ruimte. * optelsom inclusief de gezichten Dokkum, Holwerd, Metslawier en Moddergat (gemeente Dongeradeel in 1984).
FR	Noardeast-Fryslân	Ferwerd 1974 355 panden*	76, 77, 79, 80	MJP 1980, onbekend.	-	-	* optelsom inclusief de gezichten Birdaard, Hallum, Hogebeintum en Janum (gemeente Ferwerderadeel in 1984).
FR	Noardeast-Fryslân	Hallum 1974 355 panden*	76, 77, 79, 80, 84	MJP 1980, onbekend.	-	-	1984: advies herinrichting openbare ruimte. * optelsom inclusief de gezichten Birdaard, Ferwerd, Hogebeintum en Janum (gemeente Ferwerderadeel in 1984).
FR	Noardeast-Fryslân	Kollum 1974 168 panden*	76, 77, 78, 79, 80, 82	MJP 1976: 42 panden (van 168 = 25%*).	-	-	1984: advies herinrichting openbare ruimte. 1982: herinrichting winkelstraat met steun van EZ. * optelsom inclusief het gezicht Veenklooster (gemeente Kollumerland in 1984).
FR	Noardeast-Fryslân	Metslawier 1974 1420 panden*	76, 77, 78, 79, 80	MJP 1976: onbekend.	-	-	* optelsom inclusief de gezichten Dokkum, Holwerd, Ee en Moddergat (gemeente Dongeradeel in 1984).
FR	Noardeast-Fryslân	Moddergat 1974 1420 panden*	77, 78, 79, 80	MJP 1977: 25 panden (van 1420 = 2%*).	-	-	* optelsom inclusief de gezichten Dokkum, Holwerd, Ee en Metslawier (gemeente Dongeradeel in 1984).
FR	Noardeast-Fryslân	Paesens N.v.t.*	80	MJP 1980, onbekend.	-	-	* niet genoemd in het overzicht aanwijzingsprogramma. Mogelijk gezien als onderdeel van Moddergat.
FR	Súdwest-Fryslân	Bolsward 1974 847 panden	76, 77, 79, 80, 82	MJP 1977: 231 panden (van 847 = 27%).	-	-	1982: overleg herstelplan openbare werken.
FR	Súdwest-Fryslân	Heeg 1974 567 panden*	77, 83, 84	MJP 1983, onbekend.	-	-	1984: advies herinrichting openbare ruimte. * optelsom inclusief de gezichten Nijland, Woudsend en IJlst (gemeente Wymbritseradeel in 1984).
FR	Súdwest-Fryslân	Hindeloopen 1974 859 panden*	76, 77, 78, 80	MJP 1976: 60 panden (van 859 = 7%*).	-	-	* optelsom inclusief het gezicht Workum (gemeente Nijefurd in 1984).

	Gemeente	Gezicht	Jaar	MJP	ISR	OR	Bijzonderheden
FR	Súdwest-Fryslân	IJlst 1974 567 panden*	76, 77, 78, 79, 80	MJP 1977: 63 panden (van 567 = 11%*). MJP 1979: onbekend.	-	-	* optelsom inclusief de gezichten Nijland, Woudsend en IJlst (gemeente Wymbritseradeel in 1984).
FR	Súdwest-Fryslân	Kimswerd 1974 529 panden*	77, 80	MJP 1980: onbekend.	-	-	* optelsom inclusief de gezichten Cornwerd, Makkum, Piaam, Pingjum en Schraard (gemeente Wonseradeel in 1984).
FR	Súdwest-Fryslân	Makkum 1974 529 panden*	76, 77, 78, 79, 80	MJP 1976: 160 panden (van 529 = 30%*). MJP 1978: onbekend.	-	-	* optelsom inclusief de gezichten Cornwerd, Makkum, Piaam, Pingjum en Schraard (gemeente Wonseradeel in 1984).
FR	Súdwest-Fryslân	Nijland 1974 567 panden*	83	MJP 1983: onbekend.	-	-	* optelsom inclusief de gezichten Heeg, Woudsend en IJlst (gemeente Wymbritseradeel in 1984).
FR	Súdwest-Fryslân	Piaam 1974 529 panden*	76, 78, 80	MJP 1976: 10 panden (van 529 = 2%*).	-	-	* optelsom inclusief de gezichten Cornwerd, Makkum, Kimswerd, Pingjum en Schraard (gemeente Wonseradeel in 1984).
FR	Súdwest-Fryslân	Pingjum 1974 529 panden*	82	MJP 1982: onbekend.	-	-	* optelsom inclusief de gezichten Cornwerd, Makkum, Kimswerd, Piaam en Schraard (gemeente Wonseradeel in 1984).
FR	Súdwest-Fryslân	Rien 1974 276 panden*	82	MJP 1982: onbekend.	-	-	* optelsom inclusief de gezichten Lutkewierum, Huins, Mantgum, Oosterend en Weidum (gemeente Litterenseradeel in 1984).
FR	Súdwest-Fryslân	Schraard 1974 529 panden*	83	MJP 1982: onbekend.	-	-	* optelsom inclusief de gezichten Cornwerd, Makkum, Piaam, Pingjum en Kimswerd (gemeente Wonseradeel in 1984).
FR	Súdwest-Fryslân	Sneek 1974 940 panden	77, 78, 79, 80	MJP 1979: onbekend.	-	-	-
FR	Súdwest-Fryslân	Workum 1974 859 panden*	76, 77, 78, 79, 80	MJP 1978: onbekend.	-	-	* optelsom inclusief het gezicht Hindeloopen (gemeente Nijefurd in 1984).
FR	Súdwest-Fryslân	Woudsend 1974 567 panden*	77, 78, 79, 80, 84	MJP 1980, onbekend.	-	-	1984: advies herinrichting openbare ruimte. * optelsom inclusief de gezichten Nijland, Heeg en IJlst (gemeente Wymbritseradeel in 1984).
FR	Vlieland	Oost-Vlieland 1974 189 panden	76, 77, 78, 80	MJP 1976: 90 panden (van 189 = 48%).	-	-	-
FR	Waadhoeke	Achlum 1974 924 panden*	76, 78, 79, 80	MJP 1976: 90 panden (van 924 = 10%*).	-	-	* optelsom inclusief het gezicht Franeker (gemeente Franekeradeel in 1984).
FR	Waadhoeke	Franeker 1974 924 panden*	75, 76, 77, 78, 79, 80, 82	MJP 1976: 285 panden (van 924 = 31%*).	-	1982	1982, herinrichting winkelstraat met oog voor het historische karakter, via steun van EZ. * optelsom inclusief het gezicht Achlum (gemeente Franekeradeel in 1984).
FR	Waadhoeke	Dronrijp 1974 240 panden*	76, 77, 78, 79, 80	MJP 1978: onbekend. MJP 1979: onbekend.	-	-	* optelsom inclusief het gezicht Marssum (gemeente Menaldumadeel in 1984).
FR	Waadhoeke	Oudebildtzijl 1980 116 panden	83	MJP 1983: onbekend.	-	-	-
DR	Aa en Hunze	Anloo 1974 25 panden	78, 81, 82	MJP 1981: onbekend.	-	-	-

	Gemeente	Gezicht	Jaar	MJP	ISR	OR	Bijzonderheden
DR	Assen	Assen (Brink, Markt, uitbreiding) 1974/1980 353 panden	75, 78, 79, 80	MJP 1979: onbekend.	-	-	-
DR	Coevorden	Aalden 1974 36 panden*	78, 80	MJP 1980: onbekend.	-	-	* optelsom inclusief het gezicht Benneveld (gemeente Zweeloo in 1984).
DR	Coevorden	Gees 1974 42 panden	78, 80, 83	MJP 1983: onbekend.	-	-	-
DR	De Wolden	Ruinen (Echten of Kraloo) 1974 38 panden*	84	MJP 1984: onbekend.	-	-	* onduidelijk of het de plaats Ruinen of de gezichten Echten en/of Kraloo betreft.
DR	Emmen	Oud-Schoonebeek (Oostersebos en Westersebos) 1974 58 panden*	76, 77, 78, 79, 80	MJP 1977: 94 panden (van 58 = 162%*).	-	-	1977: betreft twee meerjarenplannen gericht op 60 agrarische bedrijfsgebouwen respectievelijk 34 woonhuizen. * betreft twee gezichten: Oostersebos en Westersebos in de gemeente Schoonebeek. Mogelijk fout in de berekening van het aantal panden.
DR	Midden-Drenthe	Orvelte 1974 38 panden	74, 83, 84	MJP 1983: onbekend.	-	-	1974: overleg over stadsvernieuwingsplan en programmering.
DR	Tynaarlo	Zuidlaren 1974 251 panden	78, 82	MJP 1982: onbekend.	-	-	-
DR	Westerveld	Dwingeloo (Dwingeloo of Westeinde) 1974 106 panden*	84	MJP 1984: onbekend.	-	-	1984: advies herinrichting openbare ruimte. * onduidelijk of het de gezichten Dwingeloo en/of Westeinde betreft.
DR	Westerveld	Havelte (Dorp, Kerksituatie en Helomaweg) 1974 116 panden*	77, 78, 79, 80	MJP 1977: 20 panden (van 116 = 17%*).			1977: meerjarenplan gericht op 20 agrarische bedrijfsgebouwen. * optelsom inclusief het gezicht Eursinge (gemeente Havelte in 1984).
DR	Westerveld	Eursinge 1974 116 panden*	75, 76, 77, 78, 80	MJP 1977: 12 panden (van 116 = 10%*).	-	-	* optelsom inclusief het gezicht Havelte (gemeente Havelte in 1984).
OV	Deventer	Deventer 1974 1845 panden	74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84	MJP 1976: onbekend. MJP 1979: onbekend.	-	-	1974: overleg over stadsvernieuwingsplan en programmering. toezeggingen medewerking woonhuisrehabilitatie. 1978: bijzonder project Assenstraat. 1980: uitvoering programma verloopt goed, vanwege eigendom gemeente of instanties. 1982: overleg over herstelplan openbare werken. 1983: streven om ook Beschikking geldelijke steun huurwoningen toe te passen, om in monumenten wooneenheden te realiseren op basis van de Woningwet. 1984: advies herinrichting openbare ruimte.
OV	Dinkelland	Ootmarsum 1974 164 panden	74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 84	MJP 1976: onbekend. MJP 1978: onbekend.	-	-	1974: overleg over stadsvernieuwingsplan en programmering. 1975: principe-toezegging subsidie 48 panden, van 164 = 29%. 1984: advies herinrichting openbare ruimte.
OV	Dinkelland	Het Stift 1974 20 panden	77, 79, 80	MJP 1979, onbekend.	-	-	-

	Gemeente	Gezicht	Jaar	MJP	ISR	OR	Bijzonderheden
OV	Hardenberg	Gramsbergen 1974 45 panden	74, 75, 76, 77, 78, 79, 80	MJP 1976: onbekend. MJP 1978: onbekend.	-	-	1975: principe-toezegging subsidie 13 panden, van 45 = 29%. 1980: budget stadsvernieuwing vanuit het Rijk voor ISP (*Integraal Structuurplan Noorden des Lands*): via VRO 2 panden per jaar.
OV	Kampen	Kampen 1974 2249 panden	74, 75, 76, 77, 78, 79, 80	MJP 1976: onbekend. MJP 1978: onbekend.			1974: overleg over stadsvernieuwingsplan en programmering. Toezeggingen medewerking woonhuisrehabilitatie. 1975: principe-toezegging subsidie 330 panden, van 2249 = 15%. 1976: aangemerkt als één van de belangrijkste projecten in het verslagjaar.
OV	Steenwijkerland	Blokzijl 1974 897 panden*	74, 75, 76, 77, 78, 79, 80	MJP 1976: onbekend. MJP 1978: onbekend.	-	-	1974: overleg over stadsvernieuwingsplan en programmering. * optelsom inclusief de gezichten Giethoorn en Vollenhove (gemeente Brederwiede in 1984).
OV	Steenwijkerland	Giethoorn 1974 897 panden*	82	MJP 1982: onbekend.	-	-	* optelsom inclusief de gezichten Blokzijl en Vollenhove (gemeente Brederwiede in 1984).
OV	Steenwijkerland	Vollenhove 1974 897 panden*	74, 75, 76, 77, 78, 80	MJP 1976: onbekend. MJP 1978: onbekend.	-	-	1974: overleg over stadsvernieuwingsplan en programmering. 1975: principe-toezegging subsidie 63 panden, van 897 = 7%. * optelsom inclusief de gezichten Blokzijl en Giethoorn (gemeente Brederwiede in 1984).
OV	Zwartewater-land	Hasselt 1974 513 panden	74, 75, 76, 77, 78, 79, 80	MJP 1976: onbekend. MJP 1978: onbekend.	-	-	1974: overleg over stadsvernieuwingsplan en programmering. 1975: principe-toezegging subsidie 250 panden, van 513 = 49%.
OV	Zwolle	Zwolle 1974 1959 panden	74, 75, 76, 77, 78, 79, 80	MJP 1976: onbekend. MJP 1978: onbekend.	-	-	1974: overleg over stadsvernieuwingsplan en programmering. Toezeggingen medewerking woonhuisrehabilitatie. 1976: principe-toezegging subsidie 386 panden, van 1959 = 20%. 1976: aangemerkt als een van de belangrijkste projecten van het verslagjaar.
FL	Urk	Urk N.v.t.*	76	MJP 1976: onbekend.	-	-	* niet genoemd in het overzicht van het aanwijzingsprogramma. Inmiddels wel aangewezen in het kader van het MSP aanwijzingsprogramma jongere bouwkunst 1850-1940.
GD	Aalten	Aalten 1974 218 panden*	79, 80	MJP 1979: onbekend.	-	-	* optelsom inclusief het gezicht Bredevoort (gemeente Aalten in 1984).
GD	Aalten	Bredevoort 1974 218 panden*	80	MJP 1980: onbekend.	-	-	* optelsom inclusief het gezicht Allten (gemeente Aalten in 1984).
GD	Bronckhorst	Bronkhorst 1974 73 panden	76, 78, 79, 80	MJP 1979: onbekend.	-	-	-
GD	Berg en Dal	Ubbergen 1974 93 panden	76, 77, 83	MJP 1983: onbekend.	-	-	-
GD	Buren	Buren 1974 360 panden*	74, 75, 76, 77, 78, 79, 80	MJP 1976: onbekend. MJP 1978: onbekend.	-	-	1974: stadsvernieuwingsplan door CRM aanvaard, 33 panden (33 van 360 = 9%). * optelsom inclusief de gezichten Beusichem en Zoelen (gemeente Buren in 1984).
GD	Buren	Beusichem 1974 360 panden*	77, 79, 80	MJP 1977: 16 panden (van 360 = 4%*).	-	-	* optelsom inclusief de gezichten Buren en Zoelen (gemeente Buren in 1984).

	Gemeente	Gezicht	Jaar	MJP	ISR	OR	Bijzonderheden
GD	Culemborg	Culemborg 1974 833 panden	74, 75, 76, 77, 78, 79, 80	MJP 1976: onbekend. MJP 1978: onbekend.	-	-	1974: overleg over stadsvernieuwingsplan en programmering. 1975: principe-toezegging subsidie 120 panden van 833 = 14%.
GD	Doesburg	Doesburg 1974 952 panden	74, 75, 76, 77, 78, 79, 80	MJP 1976: onbekend. MJP 1978: onbekend.	-	-	1974: overleg over stadsvernieuwingsplan en programmering. Toezeggingen medewerking woonhuisrehabilitatie. 1975: principe-toezegging subsidie 340 panden van 952 = 36%.
GD	Elburg	Elburg 1974 677 panden	76, 77, 78, 79, 80	MJP 1976: onbekend. MJP 1978: onbekend.	-	-	-
GD	Harderwijk	Harderwijk 1974 1091 panden	74, 75, 77, 78, 79, 80	MJP 1978: onbekend.	-	-	1974: overleg over stadsvernieuwingsplan en programmering. 1974: stadsvernieuwingsplan door CRM aanvaard, 302 panden (302 van 1091 = 28%).
GD	Hattem	Hattem 1974 419 panden	74, 75, 76, 77, 78, 79, 80	MJP 1976: onbekend.	-	-	1974: overleg over stadsvernieuwingsplan en programmering. 1975: principe-toezegging subsidie 100 panden van 419 = 24%.
GD	Nijmegen	Nijmegen 1974 807 panden	74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81	MJP 1976: onbekend. MJP 1978: onbekend.	-	-	1974: overleg over stadsvernieuwingsplan en programmering. Toezeggingen medewerking woonhuisrehabilitatie 1975: algeheel stadsvernieuwingsplan ontworpen. 1975: principe-toezegging subsidie 280 panden van 807 = 35%. 1976: aangemerkt als één van de belangrijkste projecten in het verslagjaar. 1981: uitvoering programma verloopt goed, vanwege eigendom gemeente of instanties. 1981: belangrijk project: CRM draagt bij aan extra kosten nieuwbouw in beschermd stadsgezicht a.g.v. aanpassingen aan de historische structuur (met name bijzondere hoekoplossingen, extra bouwhoogte, muren, openbare ruimte).
GD	Zaltbommel	Zaltbommel 1974 992 panden	74, 75, 76, 77, 78, 79, 80	MJP 1976: onbekend. MJP 1978: onbekend.	-	-	1974: overleg over stadsvernieuwingsplan en programmering. 1975: principe-toezegging subsidie 396 panden van 992 = 40%.
GD	Zutphen	Zutphen 1974 1807 panden	74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81	MJP 1976: onbekend.	-	-	1974: overleg over stadsvernieuwingsplan en programmering. 1975: principe-toezegging subsidie 400 panden van 1807 = 22% 1975: Bornhofcomplex, rehabilitatie 25 panden gereed/in uitvoering. 1976: aangemerkt als een van de belangrijkste projecten van het verslagjaar 1981: uitvoering programma verloopt goed, vanwege eigendom gemeente of instanties.
UT	Amersfoort	Amersfoort 1974 1653 panden	75, 77, 78, 79, 80, 82, 83	MJP 1982: onbekend.	-	MJP, 1983	1983: meerjarenplan bijzondere openbare werken (kademuren, bruggen, bestratingen, sluizen enz) .
UT	De Ronde Venen	Baambrugge 1974 437 panden*	83	MJP 1983: onbekend			* optelsom inclusief het gezicht Abcoude (gemeente Abcoude in 1984).
UT	IJsselstein	IJsselstein 1974 434 panden	75, 76, 78, 79, 80, 83	MJP 1979: onbekend.	-	MJP, 1983	1983: meerjarenplan bijzondere openbare werken (kademuren, bruggen, bestratingen, sluizen enz).
UT	Oudewater	Oudewater 1974 730 panden	75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83	MJP 1976: 50 panden (van 730 = 7%). MJP 1979: onbekend.	-	MJP, 1983	1981: overleg over herstelplan Openbare werken. 1983: meerjarenplan bijzondere openbare werken (kademuren, bruggen, bestratingen, sluizen enz).

	Gemeente	Gezicht	Jaar	MJP	ISR	OR	Bijzonderheden
UT	Renswoude	Renswoude 1974 28 panden	75, 76	MJP 1976: 10 panden (van 28 = 36%) .	-	-	-
UT	Stichtse Vecht	Kockengen 1974 84 panden	76, 78, 83	MJP 1976: 10 panden (van 84 = 12%). MJP 1983: onbekend.	-	-	-
UT	Stichtse Vecht	Loenen aan de Vecht 1974 331 panden*	75, 76, 77, 78, 79, 80, 82	MJP 1979: onbekend. MJP 1982: onbekend.	-	-	* optelsom inclusief de gezichten Loenersloot en Vreeland. (gemeente Loenen in 1984).
UT	Stichtse Vecht	Maarssen 1974 266 panden*	76, 77	MJP 1976: 50 panden (van 266 = 19%*).	-	-	* optelsom inclusief het gezicht Oud-Zuilen (gemeente Maarssen in 1984).
UT	Stichtse Vecht	Nigtevecht 1980 63 panden	78, 80, 81	MJP 1980: onbekend.	-	-	-
UT	Stichtse Vecht	Vreeland 1974 331 panden*	76, 79	MJP 1979: onbekend.	-	-	* optelsom inclusief de gezichten Loenersloot en Loenen aan de Vecht (gemeente Loenen in 1984).
UT	Utrecht	Utrecht 1975 4044 panden*	75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 84	MJP 1976: 360 panden (van 4044 = 9%*). MJP 1978: onbekend. MJP 1979: onbekend.	Ja, vanaf 1977	1983	1977: in het kader van ISR twee delen van de binnenstad als stadsvernieuwingsgebied aangewezen (Springweg/ Haverstraat en Nieuwe Gracht-Oost) 1978: genoemd als een van de gemeenten waar wel een visie ligt op structuur, functie en bestemmingsmogelijkheden waarop de ISR van toepassing is. 1979: ISR-bijdragen toegekend in herstelkosten woningen met waarde monument. 1980: stadsvernieuwingsplan in uitvoering conform ISR. 1983: streven om ook Beschikking geldelijke steun huurwoningen toe te passen, om in monumenten wooneenheden te realiseren op basis van de Woningwet. 1983: openbare werken, laatste fase herstel kademuren. * optelsom inclusief het gezicht Blauwkapel (gemeente Utrecht in 1984).
UT	Utrechtse Heuvelrug	Amerongen 1974 156	75, 76, 77, 78, 82, 83	MJP 1982: onbekend.	-	MJP, 1983	1982: overleg over herstelplan openbare werken. 1983: meerjarenplan bijzondere openbare werken (kademuren, bruggen, bestratingen, sluizen enz).
UT	Utrechtse Heuvelrug	Rijsenburg 1974 27 panden	76	MJP 1976: 10 panden (van 27 = 37%) .	-	-	-
UT	Wijk bij Duurstede	Wijk bij Duurstede 1974 520 panden	75, 76, 77, 78, 79, 80, 83	MJP 1979: onbekend.	-	MJP, 1983	1983 meerjarenplan bijzondere openbare werken (kademuren, bruggen, bestratingen, sluizen enz) .
UT	Woerden	Kamerik 1974 63 panden	76, 77, 78, 79, 80	MJP 1976: 10 panden (van 63 = 16%). MJP 1979: onbekend.	-	-	-
NH	Alkmaar	Alkmaar 1974 2396 panden	75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 84	MJP 1976: 154 panden (van 2396 = 6%). MJP 1977 158 panden (van 2396 = 7%). MJP 1982: onbekend.	Ja, vanaf 1978	-	1976: meerjarenplan betreft Oostelijk stadsdeel. 1978: genoemd als een van de gemeenten waar wel een visie ligt op structuur, functie en bestemmingsmogelijkheden waarop de ISR van toepassing is. 1978: Oostelijk stadsdeel meerjarenplan goedgekeurd, geen budgetreservering (tekort aan middelen). Geen financiering met uitzondering van enkele woonhuizen op basis van ISR. 1980: Stadsvernieuwingsplan in uitvoering conform ISR. 1982: mogelijkheid tot subsidie voor restauratie monumentale woonhuizen via ISR.

	Gemeente	Gezicht	Jaar	MJP	ISR	OR	Bijzonderheden
NH	Alkmaar	De Rijp 1974 246 panden	76, 77, 78, 80, 82	MJP 1976: 150 panden (van 246 = 61%). MJP 1982: onbekend.	-	-	-
NH	Amsterdam	Amsterdam 1974 18782 panden*	74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84	MJP 1979: onbekend. MJP 1982: onbekend.	Ja, vanaf 1978	-	1974-1977: afzonderlijke reserveringsregeling 1973-1977, 1108 woonhuizen in met name de Jordaan en de Nieuwmarktbuurt. Verder ook Durgerdam, Ransdorp, Bethaniënbuurt. 1974: overleg met Dienst van Publieke Werken te Amsterdam over herstel van de Jordaan. Doel is met rehabilitatie in Monumentenjaar 1975 te starten. 1978: genoemd als een van de gemeenten waar wel een visie ligt op structuur, functie en bestemmingsmogelijkheden waarop de ISR van toepassing is. 1979: meerjarenplan in voorbereiding voor Jordaan en Nieuwmarktbuurt. 1981: gemeente stelt prioriteiten t.a.v. woonhuisrestauraties. CRM ondersteuning zodat stagnatie stokt. 1982: meerjarenplannen voor Haarlemmerbuurt, Jordaan en Nieuwmarktbuurt. 1982: Entrepotdok: experiment combinatie met op de Woningwet gebaseerde subsidieregeling. 1983: streven om ook Beschikking geldelijke steun huurwoningen toe te passen, om in monumenten wooneenheden te realiseren op basis van de Woningwet. Experiment met VROM, WVC, provincie Noord-Holland om onrendabele top compenseren. 1984: op basis van beschikking 1979/II subsidie toegezegd van herstel 241 woonhuiscasco's. Initiatief van gemeente. Koppeling woningwet en HAT-eenheden, leverde veel verscheidenheid op in woningtypen en type bouwkunst (jong-oud). "Monumentenherstel is op deze wijze uitgegroeid tot een wezenlijk onderdeel van het Amsterdamse stadsvernieuwingsbeleid". * optelsom inclusief de gezichten Durgerdam en Ransdorp, Holysloot (gemeente Amsterdam in 1984).
NH	Blaricum	Blaricum 1974 113 panden	82, 83	MJP 1982: onbekend.	-	-	-
NH	Broek in Waterland	Broek in Waterland 1974 163 panden*	75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83	MJP 1976: 100 panden (van 163 = 61%*) MJP 1977: 99 panden (van 163 = 61%*) MJP 1982: onbekend.	-	MJP, 1982	1982: meerjarenplan bijzondere openbare werken (kademuren, bruggen, bestratingen, sluizen enz). * optelsom inclusief het gezicht Zuiderwoude (gemeente Broek in Waterland in 1984).
NH	Edam-Volendam	Edam 1974 1107 panden	75, 76, 78, 79, 81	MJP 1981: onbekend.	-	-	-
NH	Enkhuizen	Enkhuizen 1974 3100 panden	75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83	MJP 1978: onbekend. MJP 1979: onbekend.	-	MJP, 1983	1982: overleg over herstelplan openbare werken. 1983: meerjarenplan bijzondere openbare werken (kademuren, bruggen, bestratingen, sluizen enz.).
NH	Gooise Meren	Naarden 1974 792 panden	75, 76, 77, 78, 79, 80,	MJP 1976: 200 panden (van 792 = 25%). MJP 1978: onbekend.	-	-	-

	Gemeente	Gezicht	Jaar	MJP	ISR	OR	Bijzonderheden
NH	Haarlem	Haarlem 1974 5912 panden*	75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 84	MJP 1982: onbekend.	Ja, vanaf 1978	-	1978: genoemd als een van de gemeenten waar wel een visie ligt op structuur, functie en bestemmingsmogelijkheden waarop de ISR van toepassing is. 1979: in het kader van ISR bijdragen toegekend in herstelkosten woningen met waarde monument. 1980: stadsvernieuwingsplan in uitvoering conform ISR. 1982: mogelijkheid tot subsidie voor restauratie monumentale woonhuizen ISR. 1983: streven om ook Beschikking geldelijke steun huurwoningen toe te passen, om in monumenten wooneenheden te realiseren op basis van de Woningwet. 1984: gemeente nam initiatief en stimuleerde particulieren en woningbouwverenigingen tot herstel van panden. Hofjes worden toegelaten instellingen. Doelmatige ambtelijke coördinatie. Ook soort van wonen boven winkels project. * optelsom inclusief het gezicht Spaarndam (gemeente Haarlem in 1984).
NH	Hoorn	Hoorn 1974 2250 panden	75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83	MJP 1976: 150 panden (van 2250 = 7%). MJP 1979: onbekend. MJP 1982: onbekend.	-	MJP, 1983	1982: overleg over herstelplan openbare werken. 1983: meerjarenplan bijzondere openbare werken (kademuren, bruggen, bestratingen, sluizen enz).
NH	Waterland	Marken 1974 780 panden	76, 77, 78, 79, 80, 83	MJP 1976: 50 panden (van 780 = 6%). MJP 1979: onbekend.	-	1979	1979: openbare werken, in behandeling plan tot herstel tientallen bruggen. 1983: streven om ook Beschikking geldelijke steun huurwoningen toe te passen, om in monumenten wooneenheden te realiseren op basis van de Woningwet.
NH	Waterland	Monnicken-dam 1974 751 panden	76, 77, 78, 79, 80, 82, 83	MJP 1976: 50 panden (van 751 = 7%). MJP 1979: onbekend.	-	MJP 1983	1982: overleg over herstelplan Openbare werken. 1983: meerjarenplan bijzondere openbare werken (kademuren, bruggen, bestratingen, sluizen enz).
NH	Medemblik	Medemblik (Kerksituatie en Haven) 1974 399 panden	79, 80, 82, 83	MJP 1982: onbekend.	-	MJP 1983	1982: overleg over herstelplan Openbare werken. 1983: meerjarenplan bijzondere openbare werken (kademuren, bruggen, bestratingen, sluizen enz)
NH	Medemblik	Twisk (inclusief uitbreiding) 1974 211 panden	76, 77, 78, 79, 80	MJP 1977: 50 panden (van 211 = 24%). MJP 1979: onbekend.	-	-	-
NH	Texel	Den Burg N.v.t.	76, 77, 78, 79, 80, 82	MJP 1976: onbekend.	-	-	1976: meerjarenplan 100 panden op Texel betreft diverse kernen. 1982: extra meerjarenplan, niet duidelijk welke kern.
NH	Texel	Den Hoorn 1974 129 panden*	76, 77, 78, 79, 80, 82,	MJP 1976: onbekend.	-	-	1976: meerjarenplan 100 panden op Texel betreft diverse kernen. 1982: extra meerjarenplan, niet duidelijk welke kern. * betreft Den Hoorn en Oosterend op Texel in 1984, overige kernen geen beschermde gezichten.
NH	Texel	Oosterend 1974 129 panden*	76, 77, 78, 79, 80, 82	MJP 1976: onbekend.	-	-	1976: meerjarenplan 100 panden op Texel betreft diverse kernen. 1982: extra meerjarenplan, niet duidelijk welke kern. * betreft Den Hoorn en Oosterend op Texel in 1984, overige kernen geen beschermde gezichten.
NH	Texel	Oudeschild N.v.t.	76, 77, 78, 79, 80, 82	MJP 1976: onbekend.	-	-	1976: meerjarenplan 100 panden op Texel betreft diverse kernen. 1982: extra meerjarenplan, niet duidelijk welke kern.
NH	Weesp	Weesp 1974 842	75, 76, 77, 78, 79, 80	MJP 1978: onbekend. MJP 1978: onbekend.	-	-	-

	Gemeente	Gezicht	Jaar	MJP	ISR	OR	Bijzonderheden
NH	Zaanstad	Zaandijk 1974 201*	75, 76, 77, 78, 79, 83	MJP 1983: onbekend.	-	-	* optelsom inclusief de gezichten Haaldersbroek en Westzaan (gemeente Zaanstad in 1984).
ZH	Nissewaard	Geervliet 1974 160 panden*	75, 76, 77, 78, 79, 80	MJP 1976: 10 panden (van 160 = 6%*). MJP 1977: 42 panden (van 160 = 26%*).	-	-	* optelsom inclusief het gezicht Heenvliet (gemeente Bernisse in 1984).
ZH	Nissewaard	Heenvliet 1974 160 panden*	80	MJP 1980: onbekend.	-	-	* optelsom inclusief het gezicht Heenvliet (gemeente Bernisse in 1984).
ZH	Brielle	Brielle 1974 1450 panden	75, 76, 77, 78, 79, 80	MJP 1976: 350 panden (van 1450 = 24%).	-	-	-
ZH	Delft	Delft 1974 3680 panden	75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83	MJP 1976: 160 panden (van 3680 = 4%). MJP 1977: 380 panden (van 3680 = 10%). MJP 1983: onbekend.	Ja, vanaf 1980	1979	1979: openbare werken, in behandeling plan tot herstel kademuren. 1980: stadsvernieuwingsplan in uitvoering conform ISR. 1982: mogelijkheid tot subsidie voor restauratie monumentale woonhuizen via ISR. 1982: overleg over herstelplan openbare werken. 1983: gemeentebestuur heeft voorstel tot herziening van eerder ingediende en goedgekeurde meerjarenplannen ingezonden.
ZH	Den Haag	Den Haag (Binnenhof, Centrum, St. Jacobskerk, Malieveld, Willemspark). 1974 1380 panden	77, 78, 79, 80, 82	MJP 1979: onbekend. MJP 1981: onbekend.	Ja, vanaf 1980	-	1978: inventarisatie t.b.v. meerjarenprogramma verricht, ook buiten het stadsgezicht. 1980: stadsvernieuwingsplan in uitvoering conform ISR. 1981: meerjarenplan betreft uitbreiding ouder programma. 1982: mogelijkheid tot subsidie voor restauratie monumentale woonhuizen via ISR.
ZH	Dordrecht	Dordrecht 1974 2600 panden	75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 85	MJP 1976: 280 panden (van 2600 = 11%). MJP 1979: onbekend. MJP 1982: Onbekend.	Ja, vanaf 1978	1985	1978: voorbereidingen getroffen voor herstel op basis van ISR. 1980: stadsvernieuwingsplan in uitvoering conform ISR. 1982: meerjarenplan ter goedkeuring aangeboden gekregen, zgn. woningwetmonumenten. 1982: mogelijkheid tot subsidie voor restauratie monumentale woonhuizen via ISR. 1982: overleg over herstelplan openbare werken. 1982: woningwetmonumenten: experiment combinatie met op de Woningwet gebaseerde subsidieregeling. 1983: gemeentebestuur heeft voorstel tot herziening van eerder ingediende en goedgekeurde meerjarenplannen ingezonden. 1984: advies herinrichting openbare ruimte. 1985: versterking van de waterkering gekoppeld aan de stadsvernieuwingswerken. Complexe aangelegenheid vanwege groot aantal betrokken partijen.
ZH	Goeree-Overflakkee	Goedereede 1974 250 panden	75, 76, 77, 78, 79, 80	MJP 1976: 90 panden (van 250 = 36%). MJP 1977: 88 panden (van 250 = 35%).	-	-	-
ZH	Gorinchem	Gorinchem 1974 1470 panden	77, 78, 80, 82, 83, 84	MJP 1982: onbekend.	-	1982	1982: in het meerjarenplan 1982 is tevens herstel kademuren Lingehaven en Oude Merwedesluis meegenomen. 1982: overleg over herstelplan Openbare werken. 1983: openbare werken, omvat herstel van c.a. 190 paden en van bijzondere openbare en infrastructurele werken.

	Gemeente	Gezicht	Jaar	MJP	ISR	OR	Bijzonderheden
ZH	Gouda	Gouda 1974 3000 panden	76, 77, 78, 79, 80	MJP 1977: 450 panden (van 3000 = 15%). MJP 1978: 450 panden (van 3000 = 15%).	-	-	1979: openbare werken, in behandeling plan tot herstel Minderbroedersbrug.
ZH	Hellevoetsluis	Hellevoetsluis 1974 150 panden	79	MJP 1979: onbekend.	-	-	-
ZH	Krimpenerwaard	Schoonhoven 1974 980 panden	75, 76, 77, 78, 80	MJP 1976: 100 panden (van 980 = 10%). MJP 1977: 85 panden (van 980 = 9%).	-	-	-
ZH	Leiden	Leiden 1974 6000 panden	75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84	MJP 1977: 263 panden (van 6000 = 4%). MJP 1978: 118 panden (van 6000 = 2%).	Ja, vanaf 1979	1983	1976: principe-toezegging subsidie voor 1200 panden (van 6000 = 20%). 1978: in het kader van ISR bijdragen toegekend in herstelkosten woningen met waarde monument. 1980: stadsvernieuwingsplan in uitvoering conform ISR. 1981: uitvoering programma verloopt goed, vanwege eigendom gemeente of instanties. 1981: in overleg met gemeente streven naar samenvoeging in één plan met prioritiet slechtste gebouwen en i.c.m. activiteiten ISR. 1982: mogelijkheid tot subsidie voor restauratie monumentale woonhuizen via ISR. 1982: overleg over herstelplan openbare werken. 1983: gemeentebestuur heeft voorstel tot herziening van eerder ingediende en goedgekeurde meerjarenplannen ingezonden. 1983: streven om ook Beschikking geldelijke steun huurwoningen toe te passen, om in monumenten wooneenheden te realiseren op basis van de Woningwet. 1983: openbare werken, plan tot herstel groot aantal bruggen, vrije doorvaart herstellen/behouden. 1984: advies herinrichting openbare ruimte.
ZH	Leidschendam-Voorburg	Voorburg 1974 340 panden	76, 77, 78, 79, 80	MJP 1977: 85 panden (van 340 = 25%).	-	-	1976: principe-toezegging subsidie 170 panden (van 340 = 50%).
ZH	Maassluis	Maassluis 1974 530 panden	76, 77, 78, 79, 80	MJP 1977: 127 panden (van 530 = 24%).	-	-	-
ZH	Midden-Delfland	Maasland 1974 110 panden	78, 79, 80	MJP 1978 onbekend.	-	-	-
ZH	Molenlanden	Nieuwpoort 1974 295 panden	75, 76, 77, 78, 79, 80, 84	MJP 1978: onbekend. MJP 1979: onbekend.	-	-	1984: advies herinrichting openbare ruimte.
ZH	Rotterdam	Delfshaven 1974 390 panden*	75, 78, 79, 82	MJP 1979: onbekend. MJP 1982: onbekend.	Ja, vanaf 1982	-	1982: mogelijkheid tot subsidie voor restauratie monumentale woonhuizen via ISR. * optelsom inclusief het gezicht Scheepvaartkwartier (gemeente Rotterdam in 1984).
ZH	Schiedam	Schiedam 1980 1400 panden	77, 78, 80, 82, 84	MJP 1984: onbekend.	Ja, vanaf 1980	-	1980: stadsvernieuwingsplan in uitvoering conform ISR. 1982: mogelijkheid tot subsidie voor restauratie monumentale woonhuizen via ISR.
ZH	Vijfheeren-landen	Vianen 1974 540 panden	75, 76, 77, 78, 79, 80	MJP 1976: 50 panden (van 540 = 9%). MJP 1978: onbekend.	-	-	-

	Gemeente	Gezicht	Jaar	MJP	ISR	OR	Bijzonderheden
ZH	Voorschoten	Voorschoten 1974 130 panden	76, 79, 80	MJP 1976: 10 panden (van 130 = 8%). MJP 1979: onbekend.	-	-	-
ZH	Wassenaar	Wassenaar 1974 55 panden	76, 78	MJP 1976: 10 panden (van 55 = 18%).	-	-	-
ZE	Borsele	Borsele 1974 335 panden*	76	MJP 1976: 20 panden (van 335 = 6%*).	-	-	* optelsom inclusief het gezicht Nisse (gemeente Borssele in 1984).
ZE	Borsele	Nisse 1974 335 panden*	76, 79, 83	MJP 1979: onbekend.	-	-	* optelsom inclusief het gezicht Borsele (gemeente Borsele in 1984).
ZE	Goes	Goes 1974 925 panden*	76, 77, 78, 79, 80, 81	MJP 1979: 80 panden (van 925 =9%*). MJP 1977: 140 panden (van 925 = 15%*).			1981: uitvoering programma verloopt goed, vanwege eigendom gemeente of instanties. * optelsom inclusief het gezicht Kloetinge (gemeente Goes in 1984).
ZE	Kapelle	Wemeldinge 1974 120 panden	76, 77, 78, 79, 81	MJP 1976: 10 panden (van 120 = 8%). MJP 1977: 39 panden (van 120 = 33%).	-	-	-
ZE	Middelburg	Middelburg 1974 2950 panden	75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84	MJP 1976: 110 panden (van 2950 = 4%). MJP 1977: 800 panden (van 2950 = 27%).	-	1983	1975: toezegging subsidie 76 panden (van 2950 = 3%). 1981: uitvoering programma verloopt goed, vanwege eigendom gemeente of instanties. 1983: openbare werken, overleg bestratingen en beplantingen, asfalteren oude kaaien vanwege geluidshinder door historische bestrating. 1984: advies herinrichting openbare ruimte.
ZE	Schouwen-Duiveland	Brouwers-haven 1974 620 panden*	76, 77, 78, 79, 80	MJP 1976: 70 panden (van 620 = 11%*). MJP 1977: 80 panden (van 620 = 13%*).	-	-	* optelsom inclusief de gezichten Dreischor en Noordgouwe (gemeente Brouwershaven in 1984).
ZE	Schouwen-Duiveland	Zierikzee 1974 1950 panden	75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 84	MJP 1976: 160 panden (van 1950 = 8%). MJP 1977: 475 panden (van 1950 = 24%).	-	1983	1982: overleg over herstelplan openbare werken. 1983: openbare werken, herstel kademuren voortgezet, volgens werkmethode Groningen. 1984: advies herinrichting openbare ruimte.
ZE	Vlissingen	Vlissingen 1974 420 panden	75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 84	MJP 1976: 50 panden (van 420 = 12%). MJP 1977: 237 panden (van 420 = 56%).	-	-	1982: overleg over herstelplan openbare werken. 1984: advies herinrichting openbare ruimte.

	Gemeente	Gezicht	Jaar	MJP	ISR	OR	Bijzonderheden
NB	Bergen op Zoom	Bergen op Zoom 1974 1947 panden	75, 76, 77, 78, 79, 80, 83	MJP 1976: 280 panden (van 1947 = 14%). MJP 1983: onbekend.	-	-	-
NB	Breda	Breda 1974 565 panden*	76, 77, 78, 83	MJP 1976: 220 panden (van 565 = 38%*). MJP 1983: onbekend.	-	-	* optelsom inclusief het gezicht Ginneken (gemeente Breda in 1984).
NB	Den Bosch	Den Bosch 1974 2770 panden	75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83	MJP 1976: 290 panden (van 2770 = 10%). MJP 1980: onbekend.	-	1978	1978: met VRO in Den Bosch overleg over voortzetting omvangrijk project Binnendieze (gedeeltelijk werkgelegenheidsobject). 1979: openbare werken, in behandeling plan tot herstel Binnendieze. 1982: overleg over herstelplan openbare werken. Van het omvangrijke werk aan de Binnendieze werd in 1982 ook een fase uitgevoerd. 1983: openbare werken, planvorming herstel Binnendieze voortgezet. Omvangrijk project 15 jaar, kosten helft subsidiabel. Toestand stadswallen geeft aanleiding tot ernstige bezorgdheid.
NB	Geertruidenberg	Geertruiden-berg 1974 711 panden	75, 76, 77, 80, 81	MJP 1976: 50 panden (van 711 = 7%). MJP 1980: onbekend.	-	-	-
NB	Grave	Grave 1974 323 panden	75, 76, 77, 78, 80, 81	MJP 1976: 50 panden (van 323 = 15%). MJP 1980: onbekend.	-	-	-
NB	Heusden	Heusden 1974 741 panden	75, 76, 77, 78, 79, 80	MJP 1976: 50 panden (van 741 = 7%). MJP 1980: onbekend.	-	-	-
NB	Moerdijk	Willemstad 1974 277 panden	75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82	MJP 1976: 50 panden (van 277 = 18%). MJP 1980: onbekend	-	1982	1982: herstel van de haven kwam gereed. Niet duidelijk via welke regeling.
NB	Oirschot	Oirschot 1974 234 panden*	79, 80, 81, 82	MJP 1980: onbekend.	-	-	* optelsom inclusief het gezicht De Bollen (gemeente Oirschot in 1984).
NB	Oss	Ravenstein 1974 210 panden	75, 76, 77, 78, 79, 80	MJP 1976: 50 panden (van 210 = 24%). MJP 1980: onbekend.	-	-	-
NB	Woudrichem	Woudrichem 1974 300 panden	75, 76, 77, 78, 79, 80	MJP 1976: 50 panden (van 300 = 17%). MJP 1977: 89 panden (van 300 = 30%).	-	-	-

	Gemeente	Gezicht	Jaar	MJP	ISR	OR	Bijzonderheden
LI	Beekdaelen	Amstenrade 1974 58 panden	77, 78, 79, 80	MJP 1977: 29 panden (van 58 = 50%).	-	-	1977: meerjarenplan betreft 24 woonhuizen en 5 agrarische bedrijfsgebouwen.
LI	Eijsden-Margraten	Eijsden (inclusief uitbreiding) 1974/1980 232	75, 76, 77, 78, 79, 80	MJP 1976: onbekend. MJP 1978: onbekend.	-	-	1975: principe-toezegging subsidie 80 panden (van 232 = 34%).
LI	Eijsden-Margraten	Noorbeek 1974 307 panden*	76, 77, 78, 79, 80	MJP 1978: onbekend.	-	-	1976: toezegging subsidie, 58 panden (van 307 = 19%*). * optelsom inclusief de gezichten Bruisterbosch, Gasthuis, St. Geertruis en Moerslag (gemeente Margraten in 1984).
LI	Gulpen-Wittem	Helle 1974 122*	74, 76, 77, 78, 79, 80	MJP 1977: onbekend.	-	-	Vermeld onder Wittem. 1977: meerjarenplan Wittem betreft 37 woonhuizen en 10 agrarische bedrijfsgebouwen, totaal 47 panden (van 122 = 39%*). * optelsom inclusief de gezichten Helle, Höfke-Schweiberg, Kuttingen, Terziet, Plaat-Diependal (gemeente Wittem in 1984).
LI	Gulpen-Wittem	Höfke-Schweiberg 1974 122*	74, 76, 77, 78, 79, 80	MJP 1977: onbekend.	-	-	Vermeld onder Wittem. 1977: meerjarenplan Wittem betreft 37 woonhuizen en 10 agrarische bedrijfsgebouwen, totaal 47 panden (van 122 = 39%*). * optelsom inclusief de gezichten Helle, Höfke-Schweiberg, Kuttingen, Terziet, Plaat-Diependal (gemeente Wittem in 1984).
LI	Gulpen-Wittem	Plaat-Diependal 1974 122*	74, 76, 77, 78, 79, 80	MJP 1977: onbekend.	-	-	Vermeld onder Wittem. 1977: meerjarenplan Wittem betreft 37 woonhuizen en 10 agrarische bedrijfsgebouwen, totaal 47 panden (van 122 = 39%*). * optelsom inclusief de gezichten Helle, Höfke-Schweiberg, Kuttingen, Terziet, Plaat-Diependal (gemeente Wittem in 1984).
LI	Landgraaf	Rimburg 1980 307 panden	76, 77, 78, 79, 80	MJP 1977: 35 panden (van 307 = 11%).	-	-	-
LI	Maasgouw	Stevensweert 1974 255 panden	75, 76, 77, 78, 79, 80	MJP 1978: onbekend.	-	-	1976: principe-toezegging subsidie, 190 panden (van 255 = 75%).
LI	Maasgouw	Thorn 1974 248 panden	75, 76, 77, 78, 79, 80	MJP 1976: onbekend. MJP 1978: onbekend.	-	-	-
Li	Maasgouw	Wessem 1974 187 panden	75, 76, 77, 78, 79, 80	MJP 1976: onbekend. MJP 1978: onbekend.			1974: stadsvernieuwingsplan door CRM aanvaard, 53 panden. 1975: principe-toezegging subsidie, 50 panden van 187 = 27%.
LI	Maastricht	Maastricht 1974 3777 panden	74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83	MJP 1976: onbekend. MJP 1978: onbekend.	-	-	1974: toezeggingen medewerking woonhuisrehabilitatie. 1975: algeheel stadsvernieuwingsplan ontworpen. 1976: principe-toezegging subsidie, 550 panden (van 3777 = 15%). 1976: aangemerkt als één van de belangrijkste projecten in het verslagjaar. 1981: CRM en VRO dragen samen bij aan herbestemming St. Andrieskapel (archief). Vervallen monument ligt in sanerings- en reconstructiegebied en handhaving in slechte toestand zou functionele ontwikkelingen benadeeld hebben. 1982: experiment combinatie met op de Woningwet gebaseerde subsidieregeling. 1983: streven om ook Beschikking geldelijke steun huurwoningen toe te passen, om in monumenten wooneenheden te realiseren op basis van de Woningwet.

	Gemeente	Gezicht	Jaar	MJP	ISR	OR	Bijzonderheden
LI	Roermond	Roermond 1980 1324 panden	74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81	MJP 1977: 29 panden (van 1324 = 2%). MJP 1978: onbekend. MJP 1979: onbekend.	-	-	1974: toezeggingen medewerking woonhuisrehabilitatie. 1975: principe-toezegging subsidie, 180 panden (van 1324 = 14%). 1976: aangemerkt als één van de belangrijkste projecten in het verslagjaar. 1977: meerjarenplan betreft Voorstad St. Jacob. 1981: uitvoering programma verloopt goed, vanwege eigendom gemeente of instanties.
LI	Sittard-Geleen	Sittard 1974 561 panden	74, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83	MJP 1976: onbekend. MJP 1978: onbekend.	-	1983	1974: overleg over stadsvernieuwingsplan en programmering. Toezeggingen medewerking woonhuisrehabilitatie. 1976: principe-toezegging subsidie, 142 panden (van 561 = 25%). 1981: uitvoering programma verloopt goed, vanwege eigendom gemeente of instanties. 1983: openbare werken, reconstructie stadswallen gereed, geen financiële medewerking van WVC.
LI	Stein	Elsloo 1974 218 panden*	75, 77, 78, 79, 80	MJP 1977: 33 panden (van 218 = 15%*).	-	-	* optelsom inclusief het gezicht Urmond (gemeente Stein in 1984).
LI	Stein	Urmond 1974 218 panden*	74, 76, 77, 78, 79	MJP 1976: onbekend. MJP 1978: onbekend.	-	-	1975: principe-toezegging subsidie, 35 panden (van 218 = 16%). * optelsom inclusief het gezicht Elsloo (gemeente Stein in 1984).
LI	Vaals	Camerig-Cottessen 1974 393 panden*	76	MJP 1976: onbekend.	-	-	Verder waarschijnlijk vermeld onder gemeente Vaals. * optelsom inclusief de gezichten Lemiers, Mamelis, Raren en Vaals, (gemeente Vaals in 1984).
LI	Vaals	Vaals 1974 393 panden*	74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81	MJP 1976: onbekend. MJP 1978: onbekend.	-	-	1975: principe-toezegging subsidie, 95 panden (van 393 = 24%*). 1981: uitvoering programma verloopt goed, vanwege eigendom gemeente of instanties. 1981: Der Bau, 18e eeuws fabrieksgebouw te Vaals, zal worden ingericht voor huisvesting van 1- en 2-persoonshuishoudingen. Werk wordt uitgevoerd in het kader van herstel woningen met waarde als monument. * optelsom inclusief de gezichten Lemiers, Mamelis, Raren en Vaals, (gemeente Vaals in 1984).
LI	Voerendaal	Winthagen 1974 44 panden	76, 77, 78, 79, 80	MJP 1977: 30 panden (van 44 = 68%).	-	-	-

Met de Verkenning Post 65 wil de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kennis opbouwen over de ruimtelijke ontwikkelingen, de bouwproductie en de landschapsarchitectuur in Nederland na 1965. Stadsvernieuwing is een van de thema's van deze tijd. Dit thema is bovendien nauw verbonden met de geschiedenis van de monumentenzorg. Niet langer stonden alleen de restauratie en beschrijving van de 'monumenten van geschiedenis en kunst' in de aandacht van de erfgoedzorg. De aanwijzing van beschermde stads- en dorpsgezichten speelde een belangrijke rol in de stadsvernieuwing en de rehabilitatie van de historische stadscentra en dorpskernen vanaf halverwege de jaren zestig.

Met kennis en advies geeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de toekomst een verleden.